

गुजरात राज्याना शिक्षाविभागाणा पत्र-कुमांक
मशुन / 1215 / 178 / छ, ता. 24-11-2016 – थी मंजूर

संस्कृत

धोरण 12

प्रतिज्ञापत्रम्

भारतं मम देशः ।
सर्वे भारतीयाः मम भ्रातरः भगिन्यः च सन्ति ।
मम मानसे देशस्पृहा अस्ति । समृद्धिसहितं
विविधतापरिपूर्णं तस्य संस्कृतिगौरवम् अनुभवामि ।
अहं सदा तत्पात्रं भवितुं यत्नं करिष्यामि ।
अहं मम पितरौ आचार्यान् गुरुजनान् च प्रति
आदरभावं धारयिष्यामि ।
प्रत्येकेन सह शिष्टव्यवहारं करिष्यामि ।
अहं मम देशाय देशबान्धवेभ्यः च मम निष्ठाम् अर्पयामि ।
तेषां कल्याणे समृद्धौ च एव मम सुखम् अस्ति ।

राज्य सरकारनी विनामूल्ये योजना छेठणनुं पुस्तक

गुजरात राज्या शाणा पाठ्यपुस्तक मंडल
'विधायन', सेक्टर 10-अ, गांधीनगर-382 010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

પ્રા. સુરેશચન્દ્ર જે. દવે

લેખન-સંપાદન

પ્રા. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી (કન્વીનર)

પ્રા. મનસુખભાઈ કે. મોલિયા

ડૉ. મેહુલ બી. શાહ

શ્રી શૈલેષકુમાર આઈ. ઓઝા

શ્રી એલ. વી. જોશી

શ્રી મિહિરકુમાર પી. ઉપાધ્યાય

ડૉ. અમૃતલાલ ભોગાયતા

શ્રી જશુબહેન મં. પરમાર

સમીક્ષા

ડૉ. રમેશકુમાર વી. પટેલ

ડૉ. રૂક્સાના એન. ફારૂકી

ડૉ. મહાકાન્ત જે. જોશી

ડૉ. મહેશ એ. પટેલ

શ્રી ગોપાલ બાલકૃષ્ણ ઉપાધ્યાય

ડૉ. ભાવપ્રકાશ એમ. ગાંધી

શ્રી અજીતભાઈ એમ. ભાલૈયા

શ્રી રશ્મિકાન્ત અમીન

સંયોજન

ડૉ. રાઘવજી માધડ

(વિષય-સંયોજક : ગુજરાતી-સંસ્કૃત)

નિર્માણ-આયોજન

ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં, ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યો છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, સંસ્કૃત વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ. એન. યાવડા

નિયામક

તા. 17-1-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી
એચ. એન. યાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે પ્રમાણે રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની.
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની.
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની.
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની.
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની.
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની.
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુ-પક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની.
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની.
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની.
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

अनुक्रमलिङ्का

पद्यविभागः

1. वेदामृतम्	1
2. स्मृतिरससुधा	6
3. सन्ति मे गुरवो राजन्	11
4. सञ्जुहुधीह पावकम्	16
5. यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः	20
6. प्रणमामि मुदा	25
7. सुभाषितमधुबिन्दवः	30
8. ज्ञेयं रूपं तदेव मे	34
9. किं वैद्येन प्रयोजनम्	39
10. अन्योक्तयः	43

गद्यविभागः

11. द द द इति	47
12. कङ्कणस्य तु लोभेन	50
13. अनपराद्धा अत्रभवती	54
14. विवाहसंस्कारः	59
15. नमो महर्षये नित्यम्	64
16. पुत्तलिकापरीक्षा	69
17. आश्रमवर्णनम्	73
18. परितुष्टा यास्यति	77
19. पुस्तकस्य आत्मवृत्तान्तः	84
20. मुद्रा नाम धनं प्रोक्तम्	88
● अभ्यास 1 - न्यायपरिचय	92
● अभ्यास 2 - अलंकार-परिचय	97
● अभ्यास 3 - छंदपरिचय	99
● अभ्यास 4 - संस्कृतसाहित्यनो परिचय	102

આ પુસ્તક વિશે

પ્રસ્તુત પુસ્તક ધોરણ અગિયારમાના સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તકના અનુસંધાને છે. બે ભાગમાં વહેંચાયેલા આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં દસ પદ્યાત્મક અને દસ ગદ્યાત્મક – એમ કુલ વીસ પાઠ છે. દ્વિતીય ભાગમાં સંસ્કૃતસાહિત્યનો ઇતિહાસ છે અને તેની અન્તર્ગત 1. ન્યાયપરિચય, 2. અલંકાર-પરિચય, 3. છંદપરિચય અને 4. સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિચય – એમ ચતુર્વિધ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રત્યેક પાઠનાં ચાર સોપાન છે. પ્રથમ સોપાનમાં પ્રસ્તાવના છે. બીજા સોપાનમાં પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક પાઠ્યવસ્તુ છે. ત્રીજું સોપાન ટિપ્પણનું છે અને ચોથા સોપાનમાં સ્વાધ્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તાવના તરીકેના પ્રથમ સોપાનમાં જે-તે પાઠના કર્તૃત્વની નોંધ છે. તે પછી જે-તે પાઠની સાહિત્યવિધાની સમજ આપવામાં આવી છે. આ સાથે અહીં પાઠના વિષયવસ્તુને સંક્ષિપ્ત રીતે પણ મુદ્દાસર રીતે મૂકી આપ્યું છે અને છેલ્લે પાઠના વિષયવસ્તુને શીખવતી વખતે સાહિત્યની જે બાબત સવિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા સોપાનમાં જે પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક પાઠો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં વિષયવસ્તુની વિવિધતા ઉપરાંત સાહિત્યિક વિધાઓની વિવિધતાનો પણ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. પાઠની પસંદગીમાં ભાષાના સ્તરનું અને નવમા-દસમા-અગિયારમા ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું અનુસંધાન જળવાઈ રહે, તેનું પણ ધ્યાન રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ચારેય સોપાનોમાં પાઠ્યવસ્તુ અને સ્વાધ્યાય એ બે સોપાન મુખ્ય છે અને તે બંને શિક્ષણ અને પરીક્ષણ કાર્ય સાથે સર્વાંશે અને સીધી રીતે જોડાયેલા છે. આ બે સોપાનનું શિક્ષણ અને પરીક્ષણ સરળ, સઘન, ઉત્તમ અને સફળ બને, તે માટે બાકીનાં બે સોપાનો (પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ) શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી બંનેને ઉપયોગી થાય, તે રીતે તૈયાર કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

શિક્ષક, પરીક્ષક અને વિદ્યાર્થી – એ બધાએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ એ બે સોપાનો સીધી રીતે શિક્ષણ-પરીક્ષણનો ભાગ બનવાનાં નથી. પૂર્તિ માટે જે તે સ્વાધ્યાયને અંતે સૂચવેલાં પદ્યો જ પૂછવાનાં રહે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકના કુલ વીસ પાઠ છે. પ્રથમ દસ પાઠ પદ્યાત્મક છે અને તે પછીના દસ પાઠો ગદ્યાત્મક છે. આ બધા પાઠોનું આયોજન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી વાર્ષિક પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય કે સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય, બંને રીતે તે ઉપયોગી થઈ શકે. વાર્ષિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ભણાવતી વખતે એક પાઠ પદ્યમાંથી અને એક પાઠ ગદ્યમાંથી એમ ક્રમશઃ ભણાવી શકાશે. તે પછી છેલ્લે સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસના સંદર્ભે ન્યાયાદિને ભણાવવાના રહે છે. એવી જ રીતે જો સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું થાય, તો પદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ અને ગદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ – એમ દસ પાઠ તથા સં.સા. ઇતિહાસમાંથી ન્યાયપરિચય અને અલંકાર-પરિચય – આટલો અંશ પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય. એ પછી શેષ બીજા દસ પાઠ અને છંદપરિચય તેમજ સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિચય – આટલો અંશ દ્વિતીય સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય એમ છે.

સમગ્ર પાઠ્યપુસ્તક શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી - બંનેને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષક-મિત્ર મુખ્ય એવા પાઠ્યવસ્તુનું શિક્ષણ આપવા માટે સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ થઈ શકે, તે માટે બધી જ ઉપયોગી સ્પષ્ટતા કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે આપણે આપણા સહિયારા પુરુષાર્થથી ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ચાલતા સંસ્કૃતશિક્ષણને વધારે વેગવંતું અને સફળ બનાવી શકીશું.

संकेत

अ.	अव्यय	प.	परस्मैपद
अ.पु.	अन्य पुरुष	प.भू. ३ प.	परोक्ष भूतकाल (लिट्लकार)
अ.भा.	अव्ययीभाव समास	पं.	पञ्चमी विभक्ति
अ.भू.	अद्यतन भूतकाल (लृड्लकार)	पं.त.	पञ्चमी तत्पुरुष समास
आ.	आत्मनेपद	पुं.	पुल्लिङ्ग
आज्ञा.	आज्ञार्थ (लोट्लकार)	प्र.	प्रथमा विभक्ति
आशी.	आशीर्वादाथ (आशीर्लिङ्लकार)	प्रे.	प्रेरकक्रिया (णिजन्तरूप)
इ.द्व.	इतरेतरद्वन्द्व समास	ब.व.	बहुवचन
उ.पु.	उत्तम पुरुष	बहु.	बहुव्रीहि समास
उप. त.	उपपद तत्पुरुष	भ.	भविष्यकाल
ए.व.	एकवचन	भू.कृ.	भूतकृदन्त
क.प्र	कर्मणि प्रयोग	म.पु.	मध्यम पुरुष
क.भू.कृ.	कर्मणि भूतकृदन्त	व.	वर्तमान काल (लट्लकार)
कर्म.	कर्मधारय समास	व.कृ.	वर्तमान कृदन्त
कर्म.भू.कृ.	कर्मणि भूतकृदन्त	विध्यर्थ वि.	विधि वगरे अर्थमां आवेलो लकार (विधिलिङ्लकार)
कृ.प्र.	कृदन्त प्रयोग	श्व.भू.	श्वस्तन भूतकाल (लुड्लकार)
च.	चतुर्थी विभक्ति	ष.	षष्ठी विभक्ति
च.त.	चतुर्थी तत्पुरुष समास	ष.त.	षष्ठी तत्पुरुष समास
त.प्र.	तद्धित प्रयोग	स.	सप्तमी विभक्ति
तृ.	तृतीया विभक्ति	स.त.	सप्तमी तत्पुरुष समास
तृ.त.	तृतीया तत्पुरुष समास	स.द्व.	समाहार द्वन्द्व
द्व.	द्वन्द्वसमास	सं.भू.कृ.	सम्बन्धक भूत-कृदन्त
द्वि.	द्वितीया विभक्ति	संबो.	संबोधन विभक्ति
द्वि.त.	द्वितीया तत्पुरुष समास	सर्व.	सर्वनाम शब्द
द्वि.व.	द्विवचन	सा.भ.	सामान्य भविष्यकाल (लृट्लकार)
द्विगु.	द्विगुसमास	स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग
नञ्.त.	नञ् तत्पुरुष समास	हे.कृ.	हेत्वर्थ कृदन्त
नपुं.	नपुंसकलिङ्ग	ह्य.भू.	ह्यस्तन भूतकाल (लड्लकार)

1. वेदामृतम्

[प्रस्तावना : संस्कृतभाषामां आजे जेटवुं साहित्य उपलब्ध छे, तेमां प्राचीनता अने प्रमुभतानी दृष्टिअे वैदिक साहित्य आवे छे. आ वैदिक साहित्य संहिता, ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यक अने उपनिषद – अे यार विभागमां छे. संहिता भागमां मंत्रोनो संग्रह छे, ज्यारे ब्राह्मण ग्रंथो संहितामां सयवायेला मंत्रोनुं अेक प्रकारनुं लाध्य छे. वणी, आ ब्राह्मण ग्रंथोमां संहिता ग्रंथोमां संगृहीत मंत्रनो अर्थ बतावीने ते मंत्रनो विनियोग सूयववामां आव्यो छे. अही विनियोगनो आशय दैनिक जवनना के अमुक कर्मकांडना कया तबकके, कया प्रसंगे कयो मंत्र बोलववना उपयोगमां लई शकय, ते बताववानो छे.

आ परंपरामां रहीने प्रस्तुत पाठमां दैनिक जवनना प्रारंभमां उपयोगी बनी रहै, ते माटे 1. प्रणामांजलि, 2. प्रार्थना, 3. संकल्प अने 4. वेदोपदेश. – अे यार शीर्षकथी ऋग्वेद, यजुर्वेद अने अथर्ववेदना छ मंत्रो पसंद करीने मूकवामां आव्या छे. दैनिक जवननो प्रारंभ प्रणामांजलिथी थाय ते ईष्ट छे. आ कारणे अही सर्वप्रथम प्रणामांजलि प्रसंगे विनियोग करी शकय, ते प्रकारना बे मंत्रो छे. अही ज्येष्ठ ब्रह्मने प्रणाम छे. आ प्रणामांजलि मंत्रोमां रुपकालंकारनो प्रयोग थयो छे. अे पछी जेने प्रणामांजलि समर्पित करी छे, तेनी समक्ष प्रार्थना प्रस्तुत छे. प्रार्थना प्रसंगे विनियोग करी शकय, ते माटे अही बे मंत्रो मूकया छे. प्रथम मंत्रमां अेकी साथे छ बाबतोनी अने द्वितीय मंत्रमां मेधानी प्राप्ति माटेनी प्रार्थना छे. प्रार्थना पछी संकल्प माटे विनियोग थई शके तेवो अेक मंत्र छे. आ मंत्रमां भक्त पोतानुं मन शिव अर्थात् कल्याणकारक संकल्प करतुं रहै, तेवो संकल्प व्यक्त करे छे. छेले वेदनो अेक उपदेशात्मक मंत्र छे. तेमां मानव मात्रने माटे लागु पडे तेवो उपदेश छे.

आ बधा वेदमंत्रोमां रहेवुं भावतत्त्व व्यक्तित्वा दैनिक अर्थात् रोजबरोजना जवनमां केवी रीते गूथायेवुं छे, तेनी समज आपे छे. वणी, आ भावतत्त्व बधा ज काणमां अने बधा ज स्थणमां अेक समान रीते उपयोगी थई पडे तेवुं छे. तेमां कोई व्यक्ति के ज्ञातिनो, स्थण ने काणनो कोई भेद दृष्टिगोचर थतो नथी.]

1. प्रणामांजलि:

यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ अथर्ववेदः 10.7.32

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निं यश्चक्र आस्यं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ अथर्ववेदः 10.7.33

2. प्रार्थना

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमुस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ऋग्वेदः 2.21.6

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ यजुर्वेदः 32.15

3. सङ्कल्पः

सुषारथिरश्चानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ यजुर्वेदः 34.6

4. वेदोपदेशः

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वृध इत् स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ऋग्वेदः 10.117.6

ટિપ્પણી

(પ્રણામાઙ્ગલિઃ) પ્રણામ માટે કરવામાં આવેલી અંજલિ (પોતાના હૃદયપ્રદેશની સામે બંને હાથને જોડી મસ્તક નમાવવાની મુદ્રા પ્રણામાંજલિ છે.)

1. યસ્ય જે(બ્રહ્મ)ની ભૂમિઃ (આ) ભૂમિ, પૃથ્વી પ્રમા ઓળખ, બોધ (રૂપ છે), યથાર્થજ્ઞાનનું સાધન છે ઉત્ત અને અન્તરિક્ષમ્ (આ) અન્તરિક્ષને, પૃથ્વી અને ધુલોક વચ્ચેના આકાશીય ભાગને ઉદરમ્ પેટ (રૂપ) તથા દિવમ્ ધુલોકને યઃ જેણે મૂર્ધાનમ્ (મૂર્ધન પું. દ્વિ. એ.વ.) મસ્તક, માથા (ના રૂપમાં) ચક્રે (કૃ કરવું, બનાવવું પ. ભૂ. અ. એ.વ.) કર્યા છે, બનાવ્યાં છે, તે જ્યેષ્ઠાય જ્યેષ્ઠ સૌથી મોટા એવા બ્રહ્મણે (બ્રહ્મણ નપું. ચ.એ.વ.) બ્રહ્મને (પરમતત્ત્વને, પરમાત્માને) નમઃ અમારાં નમન થાઓ. (અર્થાત્ હું પ્રણામ કરું છું.)

2. યસ્ય જે(બ્રહ્મ)ની સૂર્યઃ (આ) સૂર્ય, આદિત્ય ચક્ષુઃ (ચક્ષુસ્ નપું. પ્ર.એ.વ.) આંખ (રૂપ છે), ચ તથા પુનર્ણવઃ ફરી ફરીને નવો થતો ચન્દ્રમાઃ (ચન્દ્રમસ્ પું. પ્ર.એ.વ.) ચંદ્ર (પણ આંખ રૂપ છે.) અને અગ્નિમ્ (આ) અગ્નિને યઃ જેણે આસ્યમ્ (પોતાનું) મોઢું, મુખ ચક્રે બનાવ્યું છે, તે જ્યેષ્ઠાય જ્યેષ્ઠને, સૌથી મોટા એવાને બ્રહ્મણે બ્રહ્મને (પરમતત્ત્વ, પરમાત્માને) નમઃ અમારાં નમન હો. (અર્થાત્ હું પ્રણામ કરું છું.)

(પ્રાર્થના) પરમેશ્વરે આપેલી તમામ શક્તિને ખર્ચી નાખ્યા પછી, ખૂટતી શક્તિની પ્રાપ્તિ માટે કરાતી યાચના.

3. ઇન્દ્ર (ઇન્દ્ર પું. સંબો. એ.વ.) હે ઇન્દ્ર દેવ શ્રેષ્ઠાનિ અતિશય ઉત્તમ પ્રકારનાં દ્રવિણાનિ દ્રવ્યોને, પદાર્થોને, ધનને અસ્મે (અસ્મદ્ ચ. બ.વ. અસ્મભ્યમ્નું વૈદિક વૈકલ્પિક રૂપ) અમને ધેહિ (ધા ધારણ કરવું, ધારણ કરાવવું, મૂકવું આજ્ઞા મ. એ.વ.) ધારણ કરાવો, આપો, (અમારામાં) મૂકો. દક્ષસ્ય (કર્મ કરવાની) દક્ષતા-નિપુણતાની ચિત્તિમ્ ખ્યાતિને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો, (અમારામાં) મૂકો. સુભગત્વમ્ સૌભાગ્યને, સારા ધનવાનપણાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. રયીણામ્ (રૈ પું. ષ.બ.વ.) (તમે આપેલાં) ધનની, સંપત્તિની પોષમ્ પુષ્ટિને, સમૃદ્ધિને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. તનૂનામ્ શરીરનાં અંગોની, અથવા પુત્રોની અરિષ્ટિમ્ અહિંસાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. વાચઃ વાણીની સ્વાદ્યાનમ્ (સ્વાદ્યાન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) સ્વાદુતાને, સરસતાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. અહ્નામ્ (અહન્ પું. ષ. બ.વ.) દિવસોના સુદિનત્વમ્ સારા દિવસોને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો.

4. મેધામ્ મેધાને, બુદ્ધિને મે (અસ્મદન્નું ચ. અને ષ. વિ.નું વૈકલ્પિક રૂપ) અમને વરુણઃ વરુણ દેવતા દદાતુ (દા આપવું આજ્ઞા. અ. એ.વ.) આપો. મેધામ્ મેધાને અગ્નિઃ અગ્નિ દેવતા દદાતુ આપો. પ્રજાપતિઃ પ્રજાના પાલક દેવ મેધામ્ મેધાને દદાતુ આપો. ઇન્દ્રઃ ઇન્દ્ર દેવતા ચ અને વાયુઃ વાયુ દેવતા ચ પણ મેધામ્ મેધાને ધાતા ધારણ કરનાર દેવ દદાતુ આપો. મે મને અમને સ્વાહા સત્યવાણી, સત્યકર્મ (સામાન્ય રીતે દેવતાઓને આહુતિ આપતી વખતે આ શબ્દ બોલાય છે.)

(સઙ્કલ્પઃ) મનમાં કરવામાં આવેલો વિચાર, કરવા ધારી રાખેલું કોઈ કાર્ય.

5. સુષારથિઃ સારો સારથિ, રથને ચલાવનાર અશ્વાન્ (રથમાં જોડાયેલા) ઘોડાઓને ઇવ જેમ યત્ મનુષ્યાન્ મનુષ્યોને નેનીયતે (ની લઈ જવું (ચઢ્ઢલુગન્ત પૌનઃપુન્યાર્થ) વ. અ. એ.વ.) લઈ જાય છે. અભીશુભિઃ લગામ દ્વારા વાજિનઃ (વાજિન્ પું. પ્ર. બ.વ.) ઘોડાઓને ઇવ જેમ હૃત્પ્રતિષ્ઠમ્ (હૃદિ પ્રતિષ્ઠિયાસ્ય તત્ - બહુ.) હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલું અજિરમ્ (ન જિરમ્ - નજ્ ત.) જીર્ણ ન થનારું એવું જવિષ્ઠમ્ અત્યંત વેગવાળું તત્ તે મે મારું મનઃ મન શિવસઙ્કલ્પમ્ (શિવઃ સઙ્કલ્પઃ યસ્ય તત્ - બહુ.) કલ્યાણકારી સંકલ્પ કરનારું અસ્તુ થાઓ.

(વેદોપદેશઃ) વેદનો ઉપદેશ તે વેદોપદેશ. વેદના મંત્રોમાં વિધિ અને નિષેધ છે. આ વિધિ અને નિષેધ એક પ્રકારે તો વેદનો જ ઉપદેશ છે.

6. મોઘમ્ (વિન્દતેનું ક્રિયાવિશેષણ) વ્યર્થમાં અન્નમ્ અન્નને, અનાજને વિન્દતે (વિદ્ પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું વ.કા. અ. એ.વ.) પ્રાપ્ત કરે છે. મેળવે છે. અપ્રચેતાઃ (ન પ્રચેતાઃ - નજ્ ત., અપ્રચેતસ્ પું. પ્ર.એ.વ.) પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન (અર્થાત્ પોતાની

પાસેથી વસ્તુનું દાન કરવું જોઈએ, એ પ્રકારના જ્ઞાન) વગરનો, દાન કરવાનો જેના મનમાં વિચાર નથી આવતો, તેવો સત્યમ્ સાચું, હકીકત બ્રવીમિ (બૂ બોલવું વ.કા. ડ. એ.વ.) કહું છું. વધઃ વધ, પોતાની હત્યા ઇત્ (અ.) જ સઃ તે તસ્ય (તદ્ પું ષ.એ.વ.) તેનો ન (અ.) નહીં (નિષેધવાચક અવ્યય) અર્યમણમ્ (અર્યમન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) અર્યમા દેવતાને, ઉદાર કે સજ્જન એવી વ્યક્તિને પુષ્યતિ (પુષ્ પોષવું વ.કા. અ. એ.વ.) પોષતો નથી. નો (અ.) નહિ (નિષેધવાચક અવ્યય) સગ્વાયમ્ (સચિન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) મિત્રને, દોસ્તને કેવલાઘઃ (કેવલમ્ અઘઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) કેવળ પાપવાળો, જે માત્ર પાપને જ આચરે છે, તેવો ભવતિ બની રહે છે, હોય છે કેવલાદી (કેવલમ્ અત્તું શીલમ્ અસ્ય - ડપ. તત્પુ., કેવલાદિન્ પું. પ્ર.એ.વ.) એકલો ખાનારો, એકલપેટો. (એકલા ખાવાનો સ્વભાવ છે જેનો, તેવો માણસ)

મન્ત્રસાર - આ મંત્રમાં દાન નહિ કરનાર વ્યક્તિની નિંદા કરવામાં આવી છે. આવો માણસ સાચી સમજ વગરનો છે. આવા સાચી સમજ વગરના માણસને જો અન્ન મળ્યું હોય, તો એ નકામું જ છે. કેમ કે, અન્ન તો વહેંચીને વાપરવાની, ખાવાની વસ્તુ છે. વળી, એકલા એકલાએ ખાધેલું અન્ન તો (ખાનાર માણસને માટે) વધરૂપ પુરવાર થાય છે. માત્ર પોતે જ ખાનારો માણસ હકીકતમાં તો અન્ન નથી ખાતો, પરંતુ પાપને ખાય છે. (કેવળ પોતે જ ખાનારી અને અન્યને અન્ન ન આપનારી અર્થાત્ અદાનશીલ વ્યક્તિ અન્ન નહિ, પાપ ખાય છે.)

સન્ધિ

પ્રમાન્તરિક્ષમુતોદરમ્ (પ્રમા અન્તરિક્ષમ્ ડત ડદરમ્) । યશ્ચક્રે (યઃ ચક્રે) । સૂર્યશ્ચક્ષુશ્ચન્દ્રમાશ્ચ (સૂર્યઃ ચક્ષુઃ ચન્દ્રમાઃ ચ) । પુનર્નવઃ (પુનઃ નવઃ) । યશ્ચક્ર આસ્યમ્ (યઃ ચક્રે આસ્યમ્) । વરુણો દદાતુ (વરુણઃ દદાતુ) । મેધામિન્દ્રશ્ચ (મેધામ્ ઇન્દ્રઃ ચ) । વાયુશ્ચ (વાયુઃ ચ) । સુસારથિરશ્ચાનિવ (સુસારથિઃ અશ્વાન્ ઇવ) । યન્મનુષ્યાન્નેનીયતેભીશુભિર્વાજિન ઇવ (યત્ મનુષ્યાન્ નેનીયતે અભીશુભિઃ વાજિનઃ ઇવ) । યદજિરમ્ (યત્ અજિરમ્) । તન્મે (તત્ મે) । વધ ઇત્સ તસ્ય (વધઃ ઇત્ સઃ તસ્ય) । નાર્યમણમ્ (ન અર્યમણમ્) । કેવલાઘો ભવતિ (કેવલાઘઃ ભવતિ) ।

વિશેષ

(પ્રસ્તુત પાઠમાં આવેલા મંત્રોની ઉપર અને નીચે જે રેખાઓ દોરવામાં આવી છે, તે સ્વરનાં ચિહ્નો છે. આવા સ્વર ત્રણ છે - ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. અક્ષરની ઉપરના ભાગે કરવામાં આવેલી ઊભી લીટી (|) સ્વરિત સ્વરનું સૂચન કરે છે. અક્ષરની નીચેના ભાગે મૂકવામાં આવેલી આડી લીટી (—) અનુદાત્ત સ્વરનું સૂચન કરે છે. જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર માટે કોઈ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રકારે થતું સ્વરાંકન વેદમંત્રના ઉચ્ચારણ વખતે ઉપયોગી બને છે અને ક્યારેક જે-તે શબ્દનો અર્થ કરવામાં નિર્ણાયક બની રહે છે.)

1. રૂપકમ્ ।

પ્રથમ બે મંત્રોમાં રૂપક છે. માનવ શરીરમાં જેમ માથું, આંખ, મુખ તથા ઉદર છે, તેમ આ સંસારરૂપી શરીરમાં અન્તરિક્ષમ્ અર્થાત્ પૃથ્વી અને ધુલોક વચ્ચેનો આકાશીય ભાગ ડદરમ્ પેટ (રૂપ) છે. દિવમ્ ધુલોક મૂર્ધા મસ્તક કે માથું છે. સૂર્યઃ સૂર્ય અને ચન્દ્રમાઃ ચંદ્ર આંખ રૂપ છે અને અગ્નિમ્ જેનું આસ્યમ્ મોઢું, મુખ છે. આવા જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમન છે.

ભાષામાં જ્યારે રૂપક વગેરેનો પ્રયોગ કરીને કોઈ વાત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ભાષા અલંકૃત ભાષા બની રહે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં ભલે અલંકૃત ભાષાનો પ્રયોગ ન કરીએ. પરંતુ સાહિત્યમાં અને સભામાં તો માણસે અલંકૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

2. મેધા।

મેધા એટલે બુદ્ધિ. વાસ્તવમાં મેધા બુદ્ધિનો એક પ્રકાર છે. જે ધારણાવતી અર્થાત્ અમુક વિષય કે જ્ઞાનને ધારણ કરનારી બુદ્ધિ છે, તેને મેધા કહે છે.

વિદ્યાધ્યયનની પ્રક્રિયામાં ગુરુ શિષ્યને કોઈ બાબત શીખવે છે. અહીં શીખવવાનો મતલબ ગુરુની બુદ્ધિમાં જે વાત પડી છે, તે શિષ્યની બુદ્ધિમાં પહોંચે. ગુરુના વાજબી પ્રયત્નથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં જે-તે વાત પહોંચે તો છે, પણ તે ટકતી નથી. વિસ્મરણ થઈ જાય છે. પરંતુ જો શિષ્યની પાસે મેધા હોય, તો ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન શિષ્યની બુદ્ધિમાં કાયમ માટે સ્થિર થઈ જાય છે.

પ્રસ્તુત મંત્રમાં આ પ્રકારની ધારણાવતી બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

3. શિવસંકલ્પમ્ મનઃ।

મનને એક ઈન્દ્રિય તરીકે માનવામાં આવે છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ બંને ઈન્દ્રિયની ભૂમિકા અદા કરે છે. વળી, મનને સંકલ્પ અને વિકલ્પાત્મક તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પ એ એક રીતે તો વિચારની દિશાઓ છે. સંકલ્પમાં જે-તે કાર્યને કરવાનો દૃઢ નિર્ધાર હોય છે અને વિકલ્પમાં કરું કે ન કરું, એમ એક પ્રકારની દ્વિધા હોય છે. સંકલ્પ આવકારદાયક છે, વિકલ્પ નહિ.

આવકારદાયક સંકલ્પની પણ બે દિશાઓ છે – શિવ અને અશિવ. શિવ એટલે કલ્યાણ અને અશિવ એટલે અકલ્યાણ. અહીં સંકલ્પની દિશા હંમેશાં શિવની રહે, કલ્યાણની રહે, તેવી કામના કરવામાં આવી છે.

શિવસંકલ્પ કરીને માણસ જે કર્મ કરે છે, તે પુણ્યકર્મ બની રહે છે, જ્યારે શિવેતરસંકલ્પ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પાપકર્મ બની રહે છે. આથી માણસનું મન હંમેશાં શિવસંકલ્પ કરનારું બની રહે, તેવી આ વેદમંત્રમાં પ્રાર્થના છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત।

(1) દિવં યશ્ચક્રે।

(ક) મૂર્ધાનમ્ (ખ) ઉદરમ્ (ગ) ચક્ષુઃ (ઘ) આસ્યમ્

(2) તનૂનામ્ ધેહિ।

(ક) ચિત્તિમ્ (ખ) અરિષ્ટિમ્ (ગ) સ્વાદ્વાનમ્ (ઘ) સુભગત્વમ્

(3) મેધાં મે દદાતુ।

(ક) ઇન્દ્રઃ (ખ) સૂર્યઃ (ગ) ચન્દ્રમાઃ (ઘ) બ્રહ્મ

(4) માનવસ્ય મનઃ કીદૃશં વર્તતે ?

(ક) શ્રેષ્ઠમ્ (ખ) હૃત્પ્રતિષ્ઠમ્ (ગ) શુભમ્ (ઘ) અશુભમ્

(5) કઃ મોઘમન્નં વિન્દતે ?

(ક) અપ્રચેતાઃ (ખ) માનવઃ (ગ) પ્રચેતાઃ (ઘ) અર્યમા

2. नीयेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) ज्येष्ठ ब्रह्मनुं माथुं अने उदर कोने कहुं छे ?
- (2) मेधा आपवा माटे क्या क्या देवोने प्रार्थना करवामां आवी छे ?
- (3) माणसनुं मन केवुं छे ?
- (4) अप्रयेता कोण छे ?
- (5) अकलो जानार शुं पाय छे ? शा माटे ?

3. नीयेनां वाक्योने संदर्भ साथे समजावो :

- (1) इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि ।
- (2) तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।
- (3) केवलाघो भवति केवलादी ।

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) ज्येष्ठ ब्रह्म
- (2) मेधा
- (3) मन

5. मन्त्रस्य पूर्तिः विधेया ।

- (1) मेधां मे वरुणो ... मे स्वाहा ॥
- (2) सुसारथिरश्वानिव ... सङ्कल्पमस्तु ॥

2. સ્મૃતિરસસુધા

[પ્રસ્તાવના : સ્મૃતિ શબ્દનો અર્થ છે સ્મરણ કરવું તે, પરંતુ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આ સ્મૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ એક પ્રકારના ધર્મશાસ્ત્ર માટે થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રને સ્મૃતિ કહેવા પાછળનું કારણ એ છે કે, તેના દ્વારા માનવધર્મનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે. ભારતીય પ્રાચીન પરંપરામાં શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, રામાયણ તથા મહાભારત, પુરાણ અને મનુ વગેરે દ્વારા પ્રોક્ત સ્મૃતિઓ – આ બધા ગ્રંથોને સ્મૃતિશાસ્ત્રની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે. અહીં હંમેશાં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મ પરતઃપ્રમાણ છે. એટલે કે સ્મૃતિએ કહેલી વાતનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં એ વાતની વેદશાસ્ત્ર દ્વારા પરીક્ષા કરી લેવાની હોય છે, જો આ પરીક્ષામાં સ્મૃતિપ્રોક્ત વિષય બરાબર ઠરે, તો તે સ્વીકાર્ય રહે છે, અન્યથા નહિ.

સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં જે વિષયોનો સમાવેશ થયો છે તેના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ કરી શકાય છે. આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત. આચારની અંદર મુખ્યત્વે વર્ણાશ્રમ ધર્મોનો, વ્યવહારની અંદર મુખ્યત્વે રાજધર્મનો અને પ્રાયશ્ચિત્તની અંદર વિવિધ અપરાધો અને પાપોથી મુક્ત થવા માટે અનેક પ્રકારના તપ, વ્રત તથા દાન વગેરે કર્મકાંડનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આચારના વર્ણન પ્રસંગે વિવિધ સ્મૃતિગ્રંથોમાં વ્યક્ત થયેલા મૂલ્યવાન વિચારોવાળાં આઠ પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ પદ્યમાં અધર્મનું આચરણ કરનારી વ્યક્તિના જીવનના ચાર તબક્કા વર્ણવ્યા છે. બીજા પદ્યમાં સમાજમાં નારીની સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ, તેનું રેખાચિત્ર છે. ત્રીજા પદ્યમાં જ્ઞાનના અર્જનની પ્રક્રિયા સૂચવાયેલી છે. ચોથામાં વિપ્રને માટે અધ્યયનનો તથા પાંચમામાં વિદ્યાની સાથે તપનો મહિમા બતાવ્યો છે. છઠ્ઠું પદ્ય દુરાચારના પરિણામની અને સાતમું પદ્ય આચારના પરિણામની રજૂઆત કરે છે. છેલ્લું અને આઠમું પદ્ય સુખ અને દુઃખની પરિભાષા આપે છે. હજારો વર્ષોથી ભારતીય પ્રજામાં જે રીતનો જીવનવ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયેલો છે, તેનો અંદાજ આ પદ્યોમાં નિહિત વિચારમાં જોઈ શકાય એમ છે.]

1. અધર્મેણૈધતે તાવત્ તતો ભદ્રાણિ પશ્યતિ ।
તતઃ સપત્નાન્ જયતિ સમૂલં તુ વિનશ્યતિ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥
2. સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।
સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥
3. વેદસ્વીકરણં પૂર્વં વિચારોઽભ્યસનં જપઃ ।
તદ્દાનં ચૈવ શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ પજ્વધા ॥ દક્ષસ્મૃતિઃ ॥
4. યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યશ્ચ ચર્મમયો મૃગઃ ।
યશ્ચ વિપ્રોઽનધીયાનઃ ત્રયસ્તે નામધારકાઃ ॥ વસિષ્ઠસ્મૃતિઃ ॥
5. યથાન્નં મધુસંયુક્તં મધુ વાન્નેન સંયુતમ્ ।
એવં તપશ્ચ વિદ્યા ચ સંયુક્તં ભેષજં મહત્ ॥ વસિષ્ઠસ્મૃતિઃ ॥
6. દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।
દુઃખભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥

7. આચારાત્ લભતે હ્યાયુઃ આચારાદ્ ઈપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।
આચારાત્ ધનમક્ષય્યમ્ આચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥

8. સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।
એતદ્વિદ્યાત્ સમાસેન લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥

ટિપ્પણી

1. અધર્મેણ (ન ધર્મઃ, તેન - નજૂત.) અધર્મથી એથતે (એથ્ વધવું વ. અ.એ.વ.) વધે છે તાવત્ પહેલાં તતઃ તે પછી ભદ્રાણિ કલ્યાણને, હિતને પશ્યતિ (દૃશ્ > પશ્ય્ જોવું વ. અ.એ.વ.) જુએ છે સપ્તાન્ શત્રુઓને જયતિ (જિ જય પામવો વ. અ.એ.વ.) જીતે છે સમૂલમ્ સમૂળ, મૂળ સહિત તુ તો, વળી વિનશ્યતિ (વિ + નશ્ નાશ પામવો વ. અ.એ.વ.) નાશ પામે છે.

2. પ્રહૃષ્ટયા (પ્ર + હૃષ્ + ક્ત + ટાપ્ > આ ક.ભૂ.કૃ. - પ્રહૃષ્ટા તૃ.એ.વ.) પ્રહૃષ્ટ, આનંદિત ભાવ્યમ્ થવું જોઈએ, બનવું જોઈએ ગૃહકાર્યેષુ (ગૃહસ્ય કાર્યાણિ, તેષુ - ષ. તત્પુ.) ઘરનાં કાર્યોમાં દક્ષયા કુશળ, હોશિયાર સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા (સુસંસ્કૃતઃ ઉપસ્કરઃ યસ્યાઃ સા સુસંસ્કૃતોપસ્કરા, તયા - બહુ.) સુસંસ્કૃત અર્થાત્ સારી રીતે બનાવેલી સાધન-સામગ્રીવાળા, સારા રાચરચીલાવાળા વ્યયે વ્યયમાં, ખર્ચમાં અમુક્તહસ્તયા (ન મુક્તઃ - અમુક્તઃ, અમુક્તૌ હસ્તૌ યસ્યાઃ સા, તયા - બહુ.) છૂટો હાથ ન હોય, તેવી.

3. વેદસ્વીકરણમ્ (વેદાનામ્ સ્વીકરણમ્ - ષ.તત્પુ.) વેદોનો સ્વીકાર કરવો તે, વેદોને મંજૂર રાખવા તે પૂર્વમ્ પહેલાં અભ્યાસનમ્ અભ્યાસ કરવો જપઃ જાપ કરવો તે તત્ તે દાનમ્ દાન કરવું તે વેદાભ્યાસઃ (વેદાનામ્ અભ્યાસઃ - ષ.તત્પુ.) વેદોનો અભ્યાસ, વેદોનું અધ્યયન હિ જ પઞ્ચધા પાંચ પ્રકારનું.

4. કાષ્ટમયઃ લાકડામાંથી બનેલો હસ્તી હાથી ચર્મમયઃ ચામડાનો, ચામડામાંથી બનાવેલો મૃગઃ હરણ યઃ જે વિપ્રઃ વિદ્વાન, જાણકાર અનધીયાનઃ (ન અધીયાનઃ - નજૂત.) ન ભણનાર, અધ્યયન ન કરનાર ત્રયઃ (ત્રિ પું. પ્ર. બ.વ.) ત્રણ તે (તત્ પું. પ્ર. બ.વ.) તેઓ નામધારકાઃ (નામ્નઃ ધારકાઃ - ષ.તત્પુ.) માત્ર નામને જ ધારણ કરનાર (માત્ર કહેવાનાં).

5. મધુસંયુક્તમ્ (મધુના સંયુક્તમ્ - તૃ.તત્પુ.) મધથી સંયુક્ત, મધથી યુક્ત અન્નેન અનાજથી સંયુતમ્ સંયુક્ત એવમ્ આ રીતે તપઃ (તપસ્ નપું. પ્ર. એ.વ.) તપ સંયુક્તમ્ જોડાયેલું ભેષજમ્ ઔષધ, દવા મહત્ (મહત્ નપું. પ્ર.એ.વ.) મોટું.

6. દુરાચારઃ (દુષ્ટઃ આચારઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) હિ જ લોકે લોકમાં, સંસારમાં નિન્દિતઃ (નિન્દ્ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) નિંદાને પાત્ર, નિંદિત થાય છે દુઃખભાગી દુઃખને પામનાર, દુઃખી સતતમ્ સતત, નિરંતર વ્યાધિતઃ વ્યાધિવાળો, રોગી અલ્યાયુઃ (અલ્પમ્ આયુઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) ટૂંકા આયુષ્યવાળો, ઓછી ઉંમરવાળો એવ જ.

7. આચારાત્ આચારથી, આચરણથી લભતે (લભ્ મેળવવું વ. અ.એ.વ.) મેળવે છે. આયુઃ વય, ઉંમર, આયુષ્ય ઈપ્સિતાઃ (આપ્ + સન્ + ક્ત > ત + ટાપ્ > આ, ક.ભૂ.કૃ.) ચાહેલી પ્રજાઃ પ્રજા, સંતાન અક્ષય્યમ્ (ન ક્ષય્યમ્ - નજૂત.) ક્ષય વિનાનું, ક્ષય ન થાય તેવું હન્તિ (હન્ હણવું, મારવું વ. અ.એ.વ.) હણે છે, મારે છે અલક્ષણમ્ (ન લક્ષણમ્ - નજૂત.) અલક્ષણને, અપલક્ષણને.

8. પરવશમ્ (પરેષાં વશઃ - ષ.તત્પુ.) પારકાને વશ હોય, તેવું આત્મવશમ્ (આત્મનઃ વશમ્ - ષ.તત્પુ.) આત્માને પોતાને વશ હોય, એવું એતત્ (નપું. પ્ર. એ.વ.) આ વિદ્યાત્ (વિદ્ જાણવું વિ. અ.એ.વ.) જાણવું જોઈએ. સમાસેન ટૂંકમાં, સંક્ષેપમાં લક્ષણમ્ લક્ષણ, સ્વરૂપ, વ્યાખ્યા સુખદુઃખયોઃ (સુખં ચ દુઃખં ચ - દ્વ., તયોઃ) સુખ અને દુઃખની.

સન્ધિ

અધર્મેજૈઘતે (અધર્મેજ એઘતે) । તતો ભદ્રાણિ (તતઃ ભદ્રાણિ) । ચામુક્તહસ્તયા (ચ અમુક્તહસ્તયા) । વિચારોઽભ્યસનમ્ (વિચારઃ અભ્યસનમ્) । તદ્દાનમ્ (તત્ દાનમ્) । ચૈવ (ચ એવ) । શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ (શિષ્યેભ્યઃ વેદાભ્યાસઃ હિ) । કાષ્ટમયો હસ્તી (કાષ્ટમયઃ હસ્તી) । યશ્ચ (યઃ ચ) । ચર્મમયો મૃગઃ (ચર્મમયઃ મૃગઃ) । યશ્ચ (યઃ ચ) । વિપ્રોઽનધીયાનઃ (વિપ્રઃ અનધીયાનઃ) । ત્રયસ્તે (ત્રયઃ તે) । યથાન્નમ્ (યથા અન્નમ્) । વાન્નેન (વા અન્નેન) । તપશ્ચ (તપઃ ચ) । દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે (દુરાચારઃ હિ પુરુષઃ લોકે) । વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ (વ્યાધિતઃ અલ્પાયુઃ એવ) । હ્યાયુઃ (હિ આયુઃ) । આચારો હન્યલક્ષણમ્ (આચારઃ હન્યિ અલક્ષણમ્) । એતદ્વિદ્યાત્ (એતત્ વિદ્યાત્) ।

વિશેષ

1. સમૂલં તુ વિનશ્યતિ ।

પ્રસ્તુત પદમાં અધર્મનું આચરણ કરનાર વ્યક્તિ જે ચાર સોપાનમાંથી પસાર થાય છે, તેનું વર્ણન છે. અધર્મ આચરનાર માણસ પ્રથમ સોપાનમાં વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ પ્રગતિ કરે છે. તે પછી બીજા સોપાનમાં સારા દિવસો પણ જુએ છે અર્થાત્ સુખમાં કેટલાક દિવસો પસાર કરે છે. ત્યાર બાદ ત્રીજા સોપાનમાં પોતાના શત્રુઓ ઉપર વિજય પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે એટલે કે અધર્મનું આચરણ કરનાર માણસ પોતાના શત્રુ અર્થાત્ સજ્જન ઉપર વિજય પણ મેળવી શકે છે.

આ રીતે અધર્મ આચરનારી વ્યક્તિ આ ત્રણ સોપાનોમાં કોઈને પણ આશ્ચર્ય થાય એવા પ્રકારનું સુખી જીવન જીવે છે, પરંતુ ચોથા અને અંતિમ સોપાનમાં તેનો સમૂળગો નાશ છે. અર્થાત્ અધર્મનું આચરણ કરનાર માણસ પહેલા ત્રણ તબક્કામાં ભલે સુખ ભોગવતો હોય, પણ એ યાદ રાખવાનું છે કે છેલ્લે તો તેનો સર્વનાશ જ થાય છે. સાર એ છે કે અધર્મ આચરનાર વ્યક્તિ કદાપિ સુખી રહી શકે નહિ. અધર્મ આચરનારી વ્યક્તિ થોડા સમય માટે ભલે સુખમાં દિવસો પસાર કરે, પણ છેવટે તો તેનો સર્વનાશ થાય છે. માટે સર્વનાશથી બચવું હોય, તો થોડા સમય માટે મળનારા સુખને જોઈને અધર્મનું આચરણ કદી પણ કરવું જોઈએ નહિ.

2. (નારીભિઃ) સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યમ્ ।

સમાજમાં નારીની સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર અહીં આકારિત કરવામાં આવ્યું છે. આ શબ્દચિત્રમાં ચાર વાતો કરી છે. એક તો નારીના મુખ ઉપર સર્વદા હર્ષ દેખાવો જોઈએ. અર્થાત્ એવી સામાજિક વ્યવસ્થા હોવી ઘટે કે કોઈ નારીના મુખ ઉપર શોકની છાયા જ ન દેખાય. બીજું નારી ઘરને લગતાં કાર્યોમાં દક્ષ હોવી ઘટે. અર્થાત્ જે-તે જમાના પ્રમાણે ઘરની વ્યવસ્થાને લગતાં જે કાર્યો જરૂરી હોય, તે બધાં કાર્યો કરવામાં દક્ષતા કેળવાય, તે પ્રમાણે નારીને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ત્રીજું નારીને પોતાનાં તથા કુટુંબ-પરિવારનાં કાર્યો કરવા માટે જે સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય, તે સંસ્કૃત અર્થાત્ સારી કક્ષાની હોવી ઘટે અને ચોથું વ્યય કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે નારીનો હાથ મુક્ત નહિ, પરંતુ કરકસર યુક્ત હોવો જોઈએ.

નારીના ઘડતર માટેનું આ રેખાચિત્ર છે. આ રેખાચિત્રમાં એવો નિર્દેશ પણ જોઈ શકાય છે કે, જે સમાજમાં નારી માટે ઉપર્યુક્ત પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય, તો સમજવું કે એ સમાજમાં નારી સુખી છે.

3. वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

विद्याभ्यासनी पद्धतिना पांय तबक्काओ अहीं बताववामां आव्या छे. प्रथम तबक्कामां वेद अर्थात् विद्या के ज्ञाननो स्वीकार करवानो छे. ते पछी बीज तबक्के स्वीकारेली विद्या उपर विचार-मनन करवानुं छे. त्रीज तबक्के मनन कर्या पछी सतत तेनो अभ्यास करता रहीने योथा तबक्के वारंवार पोताना मनमां अे विद्यानो जप करवानो छे.

आ रीते यार तबक्काओमांथी पसार थईने विद्याने पोताना मनमां स्थिर करी लेवानी छे. परंतु आटवुं पूरतुं नथी. अहीं अेक छेल्लो तबक्को पश जशाव्यो छे. ते मुजब पांयमा तबक्के प्राप्त करेली विद्याने शिष्यने आपवानी पश छे. अर्थात् जे लश्या डोईअे तेने लशाववानुं पश छे. आम, वेद अर्थात् ज्ञाननो अभ्यास पांय प्रकारे थाय छे.

4. लक्षणं सुखदुःखयोः ।

सुभ कोने कहेवुं अने दुःभ कोने कहेवुं ? अे प्रश्नना अनेक प्रकारे उत्तर आपी शकाय छे. अहीं सुभ अने दुःभनुं स्वरूप बतावतां जशाव्युं छे के जे कार्य पोताने अधीन डोय, ते कार्य सुभ छे अने जे कार्य पारकाने अधीन डोय, ते कार्य दुःभ छे. आथी, जो माशस सर्वदा सुभी रहेवा ईच्छतो डोय, तो तेशे अधां कार्यामां स्वाधीन रहेवुं जोईअे, पराधीन नडि. पराधीन व्यक्तित्ते दुःभ ज दुःभ छे, ज्यारे स्वाधीन व्यक्तित्ते सुभ ज सुभ छे.

आजे नानी नानी बाबतोमां पश माशस पराधीन बनी गयो छे. अे कारणे दुःभ दूर थतुं नथी. आथी, दरेके स्वाधीन थवानो प्रयत्न करवो जोईअे, के जेथी सुभनी प्राप्ति थई शके.

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पं चित्वा लिखत ।

(1) अधर्मेणैधते तावत्ततः किं पश्यति ?

(क) भद्राणि (ख) अभद्राणि (ग) दुःखानि (घ) सुखानि

(2) वेदाभ्यासो हि ।

(क) पञ्चधा (ख) द्विधा (ग) त्रिधा (घ) चतुर्धा

(3) आचारः किं हन्ति ?

(क) यशः (ख) अलक्षणम् (ग) आयुः (घ) धनम्

(4) अक्षयं धनं कस्मात् लभ्यते ?

(क) आचारात् (ख) दुराचारात् (ग) युद्धात् (घ) लक्षणात्

(5) सर्वम् आत्मवशम् ?

(क) क्रोधः (ख) दुःखम् (ग) सुखम् (घ) भयम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) के त्रयः नामधारकाः सन्ति ?

(2) महत् भेषजं किम् अस्ति ?

- (3) दुःखभागी कः अस्ति ?
- (4) आचारात् किं किं लभते ?
- (5) सर्वं परवशम् किम् अस्ति ?

3. मातृभाषाभां विगते उत्तर आपो :

- (1) अधर्मधी वर्तनार पुरुषनी छेवटे शी गति थाय छे ?
- (2) कोश मात्र नामने ज धारण करे छे ?
- (3) डेवो पुरुष अल्पायु बने छे ?
- (4) भाणस कया कारणे सतत दुःख भोगवे छे ?

4. समीक्षात्मक नोंध लपो :

- (1) अधर्म आचरणानुं अंतिम परिणाम
- (2) नारीनी सामाजिक स्थिति विशे स्मृतिकारना विचारो
- (3) वेदाभ्यासनां पांथ सोपानो

5. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत ।

क-वर्गः

- (1) सदा प्रहृष्टया भाव्यम् ।
- (2) यथा काष्ठमयो हस्ती ।
- (3) यथान्नम् मधुसंयुक्तम् ।
- (4) तद्दानं चैव शिष्येभ्यः

ख-वर्गः

- (1) मधु वान्नेन संयुतम् ।
- (2) वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
- (3) गृहकार्येषु दक्षया ।
- (4) यश्च चर्ममयो मृगः ।

6. नीयेना श्लोकोनी पूर्ति करो :

- (1) यथान्नं मधु.....महत् ॥
- (2) दुराचारो हि.....ल्पायुरेव च ॥
- (3) आचारात्.....लक्षणम् ॥
- (4) सर्वं परवशम्.....सुखदुःखयोः ॥

3. सन्ति मे गुरवो राजन्

[प्रस्तावना : संस्कृतसाहित्यમાં મહર્ષિ વ્યાસની રચના મનાતાં અઢાર પુરાણોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ અઢાર પુરાણોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ છે. અઢાર હજાર શ્લોકો ધરાવતા આ પુરાણમાં બાર સ્કંધ છે. પ્રત્યેક સ્કંધમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં અધ્યાયો આવેલા છે. અધ્યાયોની અંતર્ગત ઓછી વધતી સંખ્યામાં પદ્યો છે. આ પદ્યો જુદા જુદા છંદોમાં છે.

ભાગવતના અગિયારમા સ્કંધમાં અધ્યાય 7થી 12 સુધી અવધૂતોપાખ્યાન છે. એક વાર રાજા યદુએ એક અવધૂતને જોયા. આ અવધૂત તે ગુરુ દત્તાત્રેય. તેઓ યુવા હતા, મોટા વિદ્વાન હતા, છતાં બાળકની જેમ સહજ રીતે વિચરી રહ્યા હતા. આ જોઈ રાજા યદુને સ્વાભાવિક રીતે જ આશ્ચર્ય થયું. આથી યદુએ અવધૂતને પૂછ્યું કે તમારા મુખ ઉપર આટલી બધી સહજ પ્રસન્નતા શા કારણે છે ? ત્યારે અવધૂતે ઉત્તર આપ્યો કે ચોવીસ ગુરુઓ પાસેથી મને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, એના કારણે હું સર્વદા પ્રસન્ન રહું છું. એ પછી અવધૂતે રાજા યદુને પોતાના ચોવીસ ગુરુઓ અને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કહ્યો. આ ઉપદેશાત્મક સંવાદને ‘અવધૂતગીતા’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ચોવીસ ગુરુઓમાંથી પૃથ્વી, જલમ્, સૂર્યઃ, સમુદ્રઃ, ધ્રમરઃ અને મીનઃ – એમ માત્ર છ ગુરુઓ પાસેથી દત્તાત્રેયે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેને વર્ણવતાં છ પદ્યોનો સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ પદ્યમાં ઉપક્રમ છે અને અષ્ટમ પદ્યમાં ઉપસંહાર છે. આમ કુલ આઠ પદ્યો છે. ઉપક્રમના પદ્યમાં પોતાના અનેક ગુરુઓ હોવાનો અને ઉપસંહારના પદ્યમાં એક ગુરુ પાસેથી મળતું જ્ઞાન પૂરતું હોતું નથી, તેથી અનેક ગુરુઓ હોવા ઘટે, તેવો નિર્દેશ છે. આ છ ગુરુઓ પાસેથી અવધૂતને જે બોધ પ્રાપ્ત થયો છે, તે નીચેનાં પદ્યોનો અભ્યાસ કરતી વખતે જાણી શકશે.]

ઉપક્રમઃ

सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ 1 ॥

પૃથ્વી ગુરુઃ

भूतैः आक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैवशानुगैः ।
तद्विद्वान् न चलेत् मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ 2 ॥

જલમ્ ગુરુઃ

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ 3 ॥

સૂર્યઃ ગુરુઃ

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ 4 ॥

સમુદ્રઃ ગુરુઃ

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिः इव सागरः ॥ 5 ॥

भ्रमरः गुरुः

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्यः इव षट्पदः ॥ 6 ॥

मीनः गुरुः

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।

मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिः मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ 7 ॥

उपसंहारः

न ह्येकस्मात् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ।

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रः ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ 8 ॥

टिप्पणी

उपक्रमः प्रारंભ. (કોઈ કાર્યની ભૂમિકારૂપ પ્રારંભિક લખાણને ઉપક્રમ કહે છે. વક્તા બોલે કે લેખક લખે. એણે સર્વપ્રથમ પોતાની વાતને રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ કરવાનો હોય છે. ઉપક્રમ જો સરસ હોય, તો આગળના વક્તવ્યને સાંભળવા શ્રોતા અને લેખને વાંચવા માટે વાચક વધારે ઉત્સુકતાથી તૈયાર રહે છે.)

1. **सन्ति** (**अस्** હોવું **વ.અ.બ.વ.**) છે. **मे** (**अस्मद्** હું (**सर्व.**) **ष.ए.व.नुं** વૈકલ્પિક રૂપ) મારા **उपाश्रिताः** જેમનો આશ્રય કર્યો છે, તેવા **उपादाय** (**उप + आ + दा + क्त्वा > य सं.भू.कृ.**) પ્રાપ્ત કરીને. **अटामि** (**अट्** ભ્રમણ કરવું **व. उ.ए.व.**) ભ્રમણ કરું છું. **इह** અહીં.

2. **पृथ्वी गुरुः** પૃથ્વી ગુરુ છે. (પૃથ્વી પાસેથી ધૈર્યને ધારણ કરવાનો બોધ મેળવ્યો છે.) **भूतैः** ભૂતો-પ્રાણીઓ વડે **आक्रम्यमाणः** (**आ + क्रम् + शतृ आ. व. कृ.**) આક્રાંત થતો, દમન કરવામાં આવતો **वशानुगैः** વશમાં રહેલાઓ વડે, અધીન રહેલાઓ થકી **अन्वशिक्षम्** (**अनु + शिक्ष ह्य. भू. उ. ए.व.**) શીખ્યો છું. શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. **क्षितेः** (**क्षिति** પૃથ્વી **स्त्री. ष.ए.व.**) પૃથ્વીનું (પર્યાય - **भूमिः, वसुधा, धरा**)

3. **जलं गुरुः** જળ ગુરુ છે. (પર્યાય - **सलिलम्, पानीयम्, उदकम्**) **स्निग्धः** ચિકાશયુક્ત, સ્નેહ ધરાવતો **माधुर्यः** મધુરતાવાળો **तीर्थभूः** (**तीर्थ भवतीति - उप.तत्पु.**) તીર્થ થયેલો, તીર્થરૂપ **पुनाति** (**पु** પવિત્ર કરવું, ધોઈને શુદ્ધ કરવું **व.अ.ए.व.**) પવિત્ર કરે છે. ધોઈને શુદ્ધ કરે છે. **अपाम् मित्रम्** પાણીનો મિત્ર **ईक्षोपस्पर्शकीर्तनैः** (**ईक्षा च उपस्पर्शः च कीर्तनम् च - तैः, इ.द्व.**) **ईक्षा** જોવું **उपस्पर्श** સ્પર્શ કરવો **कीर्तन** ગુણોનું ગાન કરવું - તેમના વડે

4. **सूर्यः गुरुः** સૂર્ય ગુરુ છે. (પર્યાય - **आदित्यः, दिवाकरः, भास्करः**) **गुणैः** ગુણોથી (**गुण** શબ્દના અનેક અર્થ છે, જેમ કે ગુણ, કિરણ વગેરે) **गुणान्** ગુણોને **उपादत्ते** (**उप + आ + दा** ગ્રહણ કરવું, લેવું **व. अ.ए.व.**) ગ્રહણ કરે છે. લે છે. **विमुञ्चते** (**वि + मुच् > मुञ्च्** છોડવું **व. अ.ए.व.**) છોડી દે છે. **युज्यते** (**युज्** જોડાવું **व. अ.ए.व.**) જોડાય છે. **गोभिः** (**गो** કિરણ, ઈન્દ્રિય **तृ.ब.व.**) કિરણો વડે (પર્યાય - **अंशुः, रश्मिः, मरीचिः**), ઈન્દ્રિયો વડે **गोपतिः** (**गवां पतिः - ष.तत्पु.**) ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી (સાધુ) , કિરણોનો સ્વામી. (આ રીતે **गोपतिः**ના બે અર્થ છે - (1) સાધુ કે યતિ અને (2) સૂર્ય)

5. **સમુદ્ર: ગુરુ:** સમુદ્ર ગુરુ છે. (પર્યાય - સાગર:, રત્નાકર:, ઉદ્ધિ:) **સમૃદ્ધકામ:** (સમૃદ્ધિં કામયતે - ઉપ. તત્પુ.) સમૃદ્ધિની કામનાવાળો **નારાયણપર:** (નારાયણ: એવ પર: યસ્ય સ: - બહુ.) નારાયણને આશ્રિત રહેલો **ઉત્સર્પેત** (ઉત્ + સ્પૃ ઉપરની તરફ સરકવું **વિ. અ.એ.વ.**) છલકાય, ઉપર તરફ જાય **શુષ્યેત** (શુષ્ શોષાવું **વિ. અ.એ.વ.**) શોષાય. **સરિદ્ધિ:** (સરિત્ ત્.બહુ.) નદીઓ વડે (પર્યાય - નદી, સરિતા, નિમ્નગા)

6. **ભ્રમર: ગુરુ:** ભમરો ગુરુ છે. (પર્યાય - ભ્રમર:, મધુકર:, દ્વિરેફ:) **અણુભ્ય:** (અણુ સૂક્ષ્મ પં.બ.વ.) સૂક્ષ્મ- (વસ્તુઓ)માંથી **મહદ્ભ્ય:** (મહત્ મોટું પં.બ.વ.) મહાકાય(વસ્તુઓ)માંથી **શાસ્ત્રેભ્ય:** શાસ્ત્રોમાંથી **સારમ્** સાર, અર્ક **આદદ્યાત્** (આ + દા લેવું, પ્રાપ્ત કરવું **વિ. અ.એ.વ.**) પ્રાપ્ત કરી લે. મેળવે. **ષટ્પદ:** (ષટ્ પાદા: યસ્ય સ: - બહુ.) ભમરો

7. **મીન: ગુરુ:** માછલી ગુરુ છે. (પર્યાય - મત્સ્ય:, મચ્છ:, ઝ્રષઃ) **જિહ્વા** (જિહ્વા જીભ તૃ.એ.વ.) જીભ વડે **અતિપ્રમાથિન્યા** (પ્રમાથિની શક્તિશાળી, પોતાના તરફ ખેંચી જનારી તૃ.એ.વ.) પોતાની તરફ ખેંચનારી જબરી શક્તિ વડે **રસવિમોહિત:** (રસેન વિમોહિત: - ત્. તત્પુ.) રસ વડે મોહ પામેલો **ઋચ્છતિ** (ઋચ્છ પ્રાપ્ત કરવું. મેળવવું **વ. અ.એ.વ.**) મેળવે છે. **મીન:** માછલી **બડિશૈ:** (બડિશમ્ માછલી પકડવાનો કાંટો ત્.બ.વ.) માછલી પકડવાના કાંટાઓ વડે

8. **ઉપસંહાર:** સંકેલવું, સમાપ્તિ તરફ લઈ જવું (પ્રારંભ કરેલા કોઈ કાર્યને સમાપ્તિ તરફ લઈ જવાના કાર્યને ઉપસંહાર કહે છે. આ ઉપસંહારમાં વક્તાએ પોતાના વક્તવ્યમાં અને લેખકે પોતાના લેખમાં જે ખાસ તથ્ય કે મુદ્દો રજૂ કર્યો હોય, તેને સંક્ષેપમાં, સારરૂપમાં પ્રસ્તુત કરવાનો હોય છે. જેમ સરસ ઉપક્રમ શ્રોતા અને વાચકને ઉત્સુકતાથી ભરી દે છે, તેમ સરસ ઉપસંહાર વક્તાના કે લેખકના વિચારોને શ્રોતા કે વાચકના મનમાં સરસ રીતે, કાયમી ધોરણે સ્થિર કરી દે છે.) **એકસ્માત્** એકથી **સુસ્થિરમ્** સારી રીતે સ્થિર થયેલ **સુપુષ્કલમ્** ઘણું બધું વધારે, સારું એવું વધારે **યદુમ્** યદુ નામના રાજાને **વિપ્ર:** વિદ્વાન્ **યયૌ** (યા જવું, પ્રાપ્ત થવું **પ.ભૂ. અ.એ.વ.**) ગયા. **યથાગતમ્** (આગતમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) જેવી રીતે આવ્યા હતા, તેવી રીતે, આવવાનું અતિક્રમણ ન થાય એ રીતે.

સન્ધિ

ગુરવો રાજન્ (ગુરવ: રાજન્) । બહવો બુદ્ધ્યુપાશ્રિતા: (બહવ: બુદ્ધ્યુપાશ્રિતા:) । યતો બુદ્ધિમુપાદાય (યત: બુદ્ધિમ્ ઉપાદાય) । મુક્તોડટામીહ (મુક્ત: અટામિ ઇહ) । તાચ્છૃણુ (તાન્ શૃણુ) । સ્નિગ્ધો માધુર્યસ્તીર્થભૂર્નૃણામ્ (સ્નિગ્ધ: માધુર્ય: તીર્થભૂ: નૃણામ્) । પુનાત્યપામ્ (પુનાતિ અપામ્) । ગુણૈર્ગુણાનુપાદત્તે (ગુણૈ: ગુણાન્ ઉપાદત્તે) । ગોભિર્ગા: (ગોભિ: ગા:) । નોત્સર્પેત (ન ઉત્સર્પેત) । સરિદ્ધિરિવ (સરિદ્ધિ: ઇવ) । અણુભ્યશ્ચ (અણુભ્ય: ચ) । મહદ્ભ્યશ્ચ (મહદ્ભ્ય: ચ) । કુશલો નર: (કુશલ: નર:) । સારમાદદ્યાત્ (સારમ્ આદદ્યાત્) । જિહ્વાયાતિપ્રમાથિન્યા (જિહ્વાયા અતિપ્રમાથિન્યા) । જનો રસવિમોહિત: (જન: રસવિમોહિત:) । મૃત્યુમૃચ્છત્યસદ્બુદ્ધિર્મીનસ્તુ (મૃત્યુમ્ ઋચ્છતિ અસદ્બુદ્ધિ: મીન: તુ) । બડિશૈર્યથા (બડિશૈ: યથા) । હ્યેકસ્માત્ (હિ એકસ્માત્) । ગુરોર્જ્ઞાનં (ગુરો: જ્ઞાનમ્) । ઇત્યુક્ત્વા (ઇતિ ઉક્ત્વા) । પ્રીતો યથાગતમ્ (પ્રીત: યથા આગતમ્) ॥

વિશેષ

1. ગુરવ: ।

અનેક ગુરુઓ. સામાન્ય રીતે કોઈને પૂછવામાં આવે ત્યારે તે પોતાને કોઈ એક જ ગુરુના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ દત્તાત્રેય પોતાને એક નહિ પણ અનેક ગુરુઓના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. દત્તાત્રેયનું માનવું છે કે શ્રેષ્ઠ માણસ બનવા માટે કોઈ એક ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન પૂરતું હોતું નથી. તેથી માણસે અનેક ગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ભાગવતપુરાણમાં જણાવ્યું છે તેમ દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓ હતા. આ ગુરુઓ હેય અને ઉપાદેય એમ બે પ્રકારના છે. હેય અર્થાત્ ત્યાજ્ય અને ઉપાદેય અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. મારી માફક કર્મ કરશો નહિ, અન્યથા મારી જેમ તમારે પણ દુઃખ વેઠવાનો વારો આવશે, આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપનારા ગુરુ હેય ગુરુ હોય છે. બીજી તરફ જે વ્યક્તિ કે વસ્તુ પોતે ઉત્તમ કર્મ કરે છે અને અન્યને પણ તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે ગુરુ ઉપાદેય છે.

દત્તાત્રેયના ગુરુઓમાં માત્ર ચેતન વ્યક્તિનો જ સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ તેમણે તો પ્રકૃતિનાં જડ તત્ત્વોને પણ પોતાના ગુરુ તરીકે માન આપ્યું છે. આ ઉપરથી એ ખ્યાલ રાખવાનો છે કે જ્ઞાન આપનાર ગુરુ કોઈ ચેતન વ્યક્તિ જ હોય એ આવશ્યક નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ગમે તે વસ્તુ પાસેથી પણ થઈ શકે છે.

2. જલમ્ ગુરુઃ ।

જળને ગુરુ બનાવીને દત્તાત્રેયે જે બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે આમ છે – જળ સ્વાભાવથી સ્વચ્છ શુદ્ધ છે. તે ક્યારેક કોઈના સંપર્કમાં આવીને થોડા સમય માટે અસ્વચ્છ બનતું હોય, તોપણ તે કાયમ અસ્વચ્છ રહેતું નથી. કોઈ ને કોઈ ઉપાયથી તે સ્વચ્છ બનીને જ રહે છે. તેવી રીતે સાધુએ પણ સદા સ્વચ્છ રહેવાનું છે. જળ જ્યાં પહોંચે છે, ત્યાં ભીનાશ (સ્નેહ) અને ઠંડક ફેલાવે છે. સજ્જને પણ જ્યાં જાય, ત્યાં સ્નેહ અને શીતળતા ફેલાવવી જોઈએ. જળ મધુર છે અને જીવનનો આધાર છે. સજ્જને પણ વાણીના વ્યવહારમાં મધુરતા રાખવાની છે અને પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર બનીને રહેવાનું છે. વળી, જળ એક એવું તત્ત્વ છે કે જે પોતાનાં દર્શન અને સ્પર્શથી પવિત્ર કરી દે છે, તેવી જ રીતે માણસે પણ પોતાના દર્શન અને સ્પર્શથી સહુને પવિત્ર કરતા રહેવાનું છે.

3. ગોભિર્ગા ઇવ ગોપિતઃ ।

સૂર્ય પણ એક ગુરુ છે. સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે સમુદ્રના ખારા પાણીને ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરેલા એ જળને મધુરતા આપીને પાછો પૃથ્વી ઉપર વરસાવી દે છે. સૂર્ય પોતાને માટે જળનો કદી ઉપયોગ કરતો નથી. એવી જ રીતે યોગીએ પણ લોકો પાસેથી ભિક્ષા કે દાનના રૂપમાં ઘણું બધું પ્રાપ્ત કરવાનું છે, પણ એને પોતાના માટે ન વાપરતાં પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને માટે વાપરવાનું છે.

આ પદ્યમાં વપરાયેલો ગો શબ્દ અહીં સુંદર શાબ્દિક ચમત્કૃતિ સર્જે છે. સંસ્કૃતમાં ગો શબ્દના અનેક અર્થો છે. જેમ કે - પૃથ્વી, વૃષભ, બાણ, વજ્ર, કિરણ, ઈન્દ્રિય, જળ, નેત્ર, પશુ વગેરે. અહીં વપરાયેલો ગો શબ્દ કિરણ અને ઈન્દ્રિય એ બે અર્થોમાં છે. સૂર્યને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે ગો શબ્દનો અર્થ કિરણ લેવાનો છે જ્યારે યતિ કે સાધુને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગોનો અર્થ ઈન્દ્રિય લેવાનો છે. સૂર્ય જેમ ગોપતિ છે, તેમ યતિ કે સાધુ પણ ગોપતિ છે. સૂર્યનાં કિરણો સમુદ્ર અને પૃથ્વી સાથે જોડાય છે, પણ તેના દુર્ગુણો કે બુરાઈઓ સાથે કોઈ નિસ્બત રાખતાં નથી, એવી જ રીતે યતિ-સાધુની ઈન્દ્રિયો પણ વિષય સાથે જોડાય છે ખરી, પણ તેની સાથે કોઈ નિસ્બત રાખતી નથી, તેમાં ડૂબી જતી નથી.

આમ, સૂર્ય જેમ ગોપતિ છે, તેમ સાધુએ પણ ગોપતિ થવું જોઈએ, એવું જ્ઞાન સૂર્ય પાસેથી દત્તાત્રેયે મેળવ્યું છે.

સ્વાધ્યાય

1. અથોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) અચલતા કસ્ય ગુણઃ ?

(ક) પૃથ્વીઃ (ખ) જલસ્ય (ગ) સૂર્યસ્ય (ઘ) ભ્રમરસ્ય

(2) કઃ ગોપતિઃ ?

(ક) જલમ્ (ખ) સમુદ્રઃ (ગ) સૂર્યઃ (ઘ) પૃથ્વી

- (3) कुशलः नरः केभ्यः सारम् आदद्यात् ?
 (क) पुष्पेभ्यः (ख) शास्त्रेभ्यः (ग) समुद्रेभ्यः (घ) नदीभ्यः
- (4) मीनः कैः मृत्युम् ऋच्छति ?
 (क) जलैः (ख) सागरैः (ग) बडिशैः (घ) सरिद्धिः
- (5) कस्य कीर्तनैः मुनिः पुनाति ?
 (क) भ्रमरस्य (ख) भूमेः (ग) बुद्धेः (घ) जलस्य

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत।

- (1) प्रकृतितः स्वच्छः किम् अस्ति ?
 (2) मार्गात् न चलेत् इति कस्य व्रतम् ?
 (3) कः पुष्पेभ्यः सारम् आददाति ?
 (4) जनः केन विमोहितः ?
 (5) कः सरिद्धिः इव न उत्सर्पति न शुष्यति ?

3. असंदर्भ समजावो :

- (1) सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्यः इव षट्पदः।
 (2) न ह्येकस्मात् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम्।
 (3) नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिः इव सागरः।

4. मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) कोनी पासेथी बुद्धि प्राप्त करीने कवि मुक्त बनीने इरी रत्वा छे ?
 (2) योग्य समये छोडी देवानो गुण कवि कया गुरुमां जुअे छे ?
 (3) मुनि शा माटे अेक ज गुरु करवाना पक्षमां नथी ?
 (4) केवा भाषसने कवि असद्बुद्धि कडे छे ?
 (5) आकमणोने सडन करीने पण यदित न थवुं, अे कोनो गुण छे ?

5. समीक्षात्मक नोंध लખो :

- (1) ज्ञाननी प्राप्तिना साधन तरीके गुरु
 (2) प्रकृतिनां तत्त्वोमांथी दत्तात्रेयने प्राप्त थयेलो बोध

4. सञ्जुहधीह पावकम्

[**પ્રસ્તાવના :** ઈ. સ.ની સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા મહાકવિ ભારવિએ કિરાતાર્જુનીયમ્ મહાકાવ્યની રચના કરી છે. સંસ્કૃતનાં પ્રસિદ્ધ પંચમહાકાવ્યોમાં આની ગણના થાય છે. આ એકમાત્ર કૃતિની રચના કરીને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ભારવિએ અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કિરાતાર્જુનીયમ્ ના 18 સર્ગ છે. તેમાંના પ્રથમ સર્ગમાંથી પસંદ કરીને અહીં સાત શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. કિરાતાર્જુનીયની કથાનો આરંભ પાંડવોના વનવાસથી શરૂ થાય છે. આ વનવાસ દરમિયાન મહર્ષિ વ્યાસની પ્રેરણાથી અર્જુને કરેલી પાશુપતાસ્ત્ર મેળવવા માટેની સાધના તે આ મહાકાવ્યનો વિષય છે. પાશુપતાસ્ત્ર મેળવવા માટે અર્જુને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરવાના છે. ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થઈને પાશુપતાસ્ત્રનું વરદાન આપે છે, પરંતુ તે પહેલાં અર્જુનની પરીક્ષા કરે છે. તેઓ કિરાતનો વેષ ધારણ કરી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરે છે. આથી, આ કાવ્યને કિરાતાર્જુનીય એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.]

વનવાસના આરંભકાળમાં પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં રહેતા હતા, ત્યારે દુર્યોધનની પ્રજા પ્રત્યેની વર્તણૂકને જાણવા માટે યુધિષ્ઠિરે એક વનવાસીને ગુપ્તચર બનાવીને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો હતો. ગુપ્તચર દુર્યોધનની શાસનવ્યવસ્થા ખૂબ જ સુચારુ રીતે ચાલતી હોવાનો અહેવાલ આપે છે. આના આધારે પાંડવો અને દ્રૌપદી મળીને પોતાની રાજકીય દુર્દશાની નિખાલસ ચર્ચા કરે છે. આ ચર્ચા દરમિયાન દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિરનો જે સંવાદ થાય છે, તેમાંથી કેટલાંક પદ્યો અહીં પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

પાંડવોની રાજકીય દુર્દશા જોઈને દ્રૌપદી અકળાઈ ઉઠે છે. યુધિષ્ઠિરનું વલણ તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી. તે છલોછલ વિનય અને ઊંડા સદ્ભાવથી ભરેલો મીઠો ઠપકો યુધિષ્ઠિરને આપે છે. કપટી દુર્યોધન પ્રત્યે ક્ષમાભાવ રાખવાને બદલે જુગારની રમતમાં કરવામાં આવેલી શરતોને તત્કાળ ફગાવી દઈને યુદ્ધ કરવાનો તે આગ્રહ કરે છે. દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીમાં સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનું ઉત્તમ પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. પાઠના દરેક પદ્યમાં વંશસ્થ છંદ છે.]

વ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં ભવન્તિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।

પ્રવિશ્ય હિ ઘ્નન્તિ શઠાસ્તથાવિધાન્ અસંવૃતાઙ્ગાન્નિશિતા ઇવેષવઃ ॥ ૧ ॥ (૧.૩૦)

અન્વયઃ - યે માયાવિષુ માયિનઃ ન ભવન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં વ્રજન્તિ । હિ શઠાઃ તથાવિધાન્ અસંવૃતાઙ્ગાન્ નિશિતાઃ ઇષવઃ ઇવ પ્રવિશ્ય ઘ્નન્તિ ।

અવન્ધ્યકોપસ્ય નિહન્તુરાપદાં ભવન્તિ વશ્યાઃ સ્વયમેવ દેહિનઃ ।

અમર્ષશૂન્યેન જનસ્ય જન્તુના ન જાતહાર્દેન ન વિદ્વિષાદરઃ ॥ ૨ ॥ (૧.૩૩)

અન્વયઃ - અવન્ધ્યકોપસ્ય આપદાં નિહન્તુઃ દેહિનઃ સ્વયમ્ એવ વશ્યાઃ ભવન્તિ । અમર્ષશૂન્યેન જન્તુના જનસ્ય જાતહાર્દેન વિદ્વિષા ચ ન આદરઃ (ન દરઃ) ।

ઇમામહં વેદ ન તાવકીં ધિયં વિચિત્રરૂપાઃ ખલુ ચિત્તવૃત્તયઃ ।

વિચિન્તયન્ત્યા ભવદાપદં પરાં રુજન્તિ ચેતઃ પ્રસભં મમાધયઃ ॥ ૩ ॥ (૧.૩૭)

અન્વયઃ - અહં તાવકીમ્ ઇમાં ધિયં ન વેદ । ચિત્તવૃત્તયઃ ખલુ વિચિત્રરૂપાઃ । પરાં ભવદાપદં વિચિન્તયન્ત્યાઃ મમ ચેતઃ આધયઃ પ્રસભં રુજન્તિ ।

દ્વિષન્નિમિત્તા યદિયં દશા તતઃ સમૂલમુન્મૂલયતીવ મે મનઃ ।

પરૈરપર્યાસિતવીર્યસમ્પદાં પરાભવોઽપ્સુત્સવ એવ માનિનામ્ ॥ ૪ ॥ (૧.૮૧)

અન્વયઃ - યત્ ઇયં દશા દ્વિષન્નિમિત્તા, તતઃ મે મનઃ સમૂલમ્ ઉન્મૂલયતિ ઇવ । પરૈઃ અપર્યાસિતવીર્યસમ્પદાં માનિનાં પરાભવઃ અપિ ઉત્સવઃ એવ ।

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।
 व्रजन्ति शत्रूवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ५ ॥ (१.४२)

अन्वयः - (हे) नृप, प्रसीद । शान्तिं विहाय विद्विषां वधाय तत् धाम पुनः सन्धेहि । निःस्पृहाः मुनयः शत्रून् अवधूय शमेन सिद्धिं व्रजन्ति, भूभृतः न ।

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
 भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ६ ॥ (१.४३)

अन्वयः - धामवतां पुरःसराः, यशोधनाः, भवादृशाः सुदुःसहम् ईदृशं निकारं प्राप्य रतिम् अधिकुर्वते चेत्, हन्त ! मनस्विता निराश्रया (सती) हता ।

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम् ॥ ७ ॥ (१.४४)

अन्वयः - अथ निरस्तविक्रमः चिराय क्षमाम् एव सुखस्य साधनं पर्येषि, (तर्हि) लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं विहाय, जटाधरः सन् इह पावकं जुहुधि ।

टिप्पणी

1. व्रजन्ति पाभे छे. मूढधियः (मूढा धीः येषां ते, बहु.) मूर्ध् बुद्धिवाणा, विवेकहीन बुद्धिवाणा पराभवम् पराजयने, डारने मायाविषु कपटी लोको प्रत्ये मायिनः (मायिन् प्र.ब.व.) कपट करनार घ्नन्ति (हन् व. अ.ए.व.) मारी नाभे छे. शठाः धूर्ता तथाविधान् ते प्रकारना लोकोने असंवृताङ्गान् (संवृतानि अङ्गानि येषां ते - संवृताङ्गाः (बहु.), न संवृताङ्गाः असंवृताङ्गाः, तान् - नञ् त.) नडि ढंकायेलां अंगोवाणाने, उघाडां अंगोवाणाने निशिताः तीक्ष्ण इषवः (इषुः प्र.ब.व.) आशो (पर्याय - शरः, बाणः, सायकः)

2. अवन्ध्यकोपस्य (न वन्ध्यः अवन्ध्यः (नञ् त.), अवन्ध्यः कोपः यस्य सः, तस्य - बहु.) जेनो गुस्सो निष्फण जतो नथी तेना निहन्तुः (निहन्तुं पुं. ष.ए.व.) डशी नाभनारना आपदाम् (आपद् स्त्री. ष.ब.व.) आपत्तिओना वश्याः वशीभूत देहिनः (देहिन् पुं. प्र.ब.व.) देडधारीओ, माशसो अमर्षशून्येन (अमर्षेण शून्यः, तेन - तृ.त.) कीधरडित जन्तुना (जन्तु तृ.ए.व.) निर्भाल्य माशसथी जातहार्देन (जातं हार्दं यस्य सः, तेन - बहु.) स्नेडभाव उत्पन्न थवाथी विद्विषा शत्रुभाव डोवाथी आदरः आदर, मान दरः लय

3. इमाम् आने वेद (विद् शाशुं व. अ. ए.व. वेत्ति अने वेद्विन्तुं आ वैकल्पिक इप) शाशुं छुं. तावकीम् तमारी धियम् (धीः स्त्री. द्वि.ए.व.) बुद्धिने विचित्ररूपाः (विचित्राणि रूपाणि यासां ताः - बहु.) जुदा जुदा प्रकारनी चित्तवृत्तयः (चित्तस्य वृत्तयः - ष.त.) मननी वृत्तिओ विचिन्तयन्त्याः (विचिन्तयन्ती व.कृ. स्त्री. ष.ए.व.) विचार करनार अेवी भवदापदम् (भवताम् आपद्, ताम् - ष.त.) तमारी आपत्तिने पराम् बहु भोटी रुजन्ति (रुज् लांगुं व. अ. ब.व.) लांगी नाभे छे चेतः मनने प्रसभम् अणपूर्वक आधयः (आधिः पुं. प्र. ब.व.) मनोव्यथाओ

4. द्विषन्मिक्ता (द्विषन्तः निमित्तं यस्याः सा - बहु.) शत्रुओथी जन्मेली, द्विषत् शत्रु (पर्याय - शत्रुः, अरिः, रिपुः) समूलम् (मूलेन सह - अ.भा.) मूण सडित, समूणगुं उन्मूलयति (उत् + मूल उभेडुं व. अ.ब.व.) उपाडी नाभे छे इव शाशे के परैः बीजाओ वडे, (अडी) शत्रुओ वडे अपर्यासितवीर्यसम्पदाम् (न पर्यासिता - नञ्, वीर्यम् एव सम्पद् - कर्म., अपर्यासिता वीर्यसम्पद् येषां ते, तेषाम् - बहु.) जेमनी अणइपी संपत्ति तरछोडायेली न डोय तेओनो पर्यासित

(પરિ + અસ્ તરછોડવું વ્ત > ત, ક.ભૂ.કૃ.) તરછોડાયેલું, તિરસ્કારાયેલું માનિનામ્ (માનિન્ પું. ષ.બ.વ.) સ્વમાની લોકોનો, અભિમાની લોકોનો

5. વિહાય (વિ + હા છોડવું, ત્યાગ કરવો વ્ત્વા > ય. સં.ભૂ.કૃ.) છોડીને ધામ (ધામન્ - પું. દ્વિ.એ.વ.) તેજ (પર્યાય - આલોકઃ, પ્રકાશઃ, તેજસ્) પ્રસીદ (પ્ર + સદ્ પ્રસન્ન થવું આજ્ઞા.મ.એ.વ.) પ્રસન્ન થાઓ સન્ધેહિ (સમ્ + ધા આ. મ. એ.વ.) સ્વીકાર કરો. વિદ્વિષામ્ (વિદ્વિષ્ પું. ષ.બ.વ.) શત્રુઓના અવધૂય (અવ + ધૂ + વ્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) અવગણીને નિઃસ્પૃહાઃ (નિર્ગતા સ્પૃહા યેષાં તે - બહુ.) કામનારહિત, તૃષ્ણા વગરના શમેન શમ રાખવાથી, શાંતિ રાખવાથી ભૂભૂતઃ (ભૂભૂત્ - પું પ્ર. બ.વ.) રાજાઓ (પર્યાય - ભૂપતિઃ, નૃપઃ, જનાધિપઃ)

6. પુરઃસરાઃ (પુરઃ સરન્તીતિ - ઉપ. તત્પુ.) અગ્રેસર, આગળ ચાલનારા ધામવતામ્ તેજસ્વીઓમાં યશોધનાઃ (યશઃ એવ ધનં યેષાં તે - બહુ.) યશરૂપી ધનવાળા સુદુઃસહમ્ (અતિશયેન દુઃસહમ્ - પ્રા. ત.) અત્યંત અસહ્ય નિકારમ્ અપમાન (પર્યાય - તિરસ્કારઃ, પરિભાવઃ) ભવાદૃશાઃ આપના જેવા અધિકુર્વતે (અધિ + કૃ સ્વીકાર કરવો વ. અ. બ.વ.) સ્વીકાર કરે છે રતિમ્ અનુરાગ, (અહીં) સંતોષ નિરાશ્રયા (નિર્ગતઃ આશ્રયઃ યસ્યાઃ સા - બહુ.) આધાર વગરની, નિરાધાર હન્ત અરેરે હતા (હન્ મારવું, હણવું + વ્ત > ત સ્ત્રી. ક.ભૂ.કૃ.) મરી ગઈ મનસ્વિતા અભિમાનીપણું, મનસ્વીપણું.

7. નિરસ્તવિક્રમઃ (નિરસ્તઃ વિક્રમઃ યેન સઃ - બહુ.) જેણે પરાક્રમને ફગાવી દીધું છે તે નિરસ્ત (નિર્ + અસ્ નિરસ્ત કરવું, ફગાવી દેવું + વ્ત > ત સ્ત્રી. ક.ભૂ.કૃ.) ફગાવી દીધેલું ચિરાય લાંબા કાળ સુધી પર્યેષિ (પરિ + ઙ માનવું વ.મ.એ.વ.) માની રહ્યા છો લક્ષ્મીપતિલક્ષ્મ (લક્ષ્મ્યાઃ પતિઃ - ષ.ત., તસ્ય લક્ષ્મ ષ.ત.) રાજાનું ચિહ્ન લક્ષ્મ ચિહ્ન (પર્યાય - ચિહ્નમ્, લક્ષણમ્, અભિજ્ઞાનમ્) કાર્મુકમ્ ધનુષ્ય (પર્યાય - ધનુઃ, ચાપઃ, કોદણ્ડમ્) જટાધરઃ (જટાં ધરતિ - ઉપ.ત.) જટાને ધારણ કરનાર સન્ (અસ્ હોવું વ.કૃ. પું. પ્ર.એ.વ.) થઈને જુહુધિ (હુ હોમવું આજ્ઞા.મ.એ.વ.) હોમ કરો. પાવકમ્ અગ્નિને (પર્યાય - અગ્નિઃ, અનલઃ, વહ્નિઃ)

સન્ધિ

શઠાસ્તથાવિધાન્ (શઠાઃ તથાવિધાન્) । નિશિતા ઇવેષવઃ (નિશિતાઃ ઇવ ઇષવઃ) નિહન્તુરાપદામ્ (નિહન્તુઃ આપદામ્) । વિદ્વિષાદરઃ (વિદ્વિષા આદરઃ) । ઇમામહમ્ (ઇમામ્ અહમ્) । વિચિન્તયન્ત્યા ભવદાપદમ્ (વિચિન્તયન્ત્યાઃ ભવદાપદમ્) । મમાધયઃ (મમ આધયઃ) । યદિયમ્ (યત્ ઇયમ્) । સમૂલમુન્મીલયતીવ (સમૂલમ્ ઉન્મૂલયતિ ઇવ) । પરૈરપર્યાસિતવીર્યસમ્પદામ્ (પરૈઃ અપર્યાસિતવીર્યસમ્પદામ્) । પરાભવોઽપ્સુત્સવ એવ (પરાભવઃ અપિ ઉત્સવઃ એવ) । શત્રૂનવધૂય (શત્રૂન્ અવધૂય) । મુનયો ન (મુનયઃ ન) । પુરઃસરા ધામવતામ્ (પુરઃસરાઃ ધામવતામ્) । ભવાદૃશાશ્ચેદધિકુર્વતે (ભવાદૃશાઃ ચેત્ અધિકુર્વતે) । નિરસ્તવિક્રમશ્ચિરાય (નિરસ્તવિક્રમઃ ચિરાય) । સજ્જુહુધીહ (સન્ જુહુધિ ઇહ) ।

વિશેષ

વિદ્વિષાદરઃ ।

અહીં સન્ધિવિગ્રહ કરતાં વિદ્વિષા અને આદરઃ એમ બે શબ્દો મળે છે. આ પ્રમાણે સન્ધિવિગ્રહ કરવાથી આવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. “ક્રોધશૂન્ય તુચ્છ મનુષ્ય સાથે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય કે પછી શત્રુભાવ ઉત્પન્ન થાય, કોઈ માણસને તેના માટે આદર થતો નથી.” અહીં આ પ્રમાણે સન્ધિવિગ્રહ કરવાને બદલે વિદ્વિષા અને દરઃ એમ બે શબ્દોને છૂટા કરીને વાંચવાના છે. આથી સુંદર અર્થમત્કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિગ્રહ કરવાની આવી બે રીતથી અહીં આદરઃ અને દરઃ એમ બે શબ્દો મળે છે. આદરઃ શબ્દને જાતહાર્દેન સાથે અને દરઃ શબ્દને વિદ્વિષા સાથે જોડવાથી ચમત્કૃતિપૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે - જાતહાર્દેન આદરઃ ન, વિદ્વિષા દરઃ ન । અર્થાત્ ક્રોધશૂન્ય મનુષ્ય સાથે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય તોપણ કોઈને તેના પ્રત્યે આદર થતો નથી. વળી, જો કોઈને તેની સાથે શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય, તો કોઈને તેનો ભય, ડર લાગતો નથી.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत।

- (1) के निशिताः इषवः इव च्छन्ति ?
(क) मूढधियः (ख) शठाः (ग) देहिनः (घ) भूभृतः
- (2) केषां जनानां पराभवः अपि उत्सवः भवति ?
(क) मायिनाम् (ख) विद्विषाम् (ग) मुनीनाम् (घ) मानिनाम्
- (3) प्रसीद सन्धेहि विद्विषाम्।
(क) वधाय (ख) कोपाय (ग) कार्मुकाय (घ) शमाय
- (4) निःस्पृहाः मुनयः कथं सिद्धिं व्रजन्ति ?
(क) शमेन (ख) विक्रमेण (ग) कार्मुकेण (घ) युद्धेन
- (5) लक्ष्मीपतेः लक्ष्म किम् ?
(क) शमः (ख) क्षमा (ग) कार्मुकः (घ) जटा

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत।

- (1) कीदृशाः मूढधियः पराभवं व्रजन्ति ?
- (2) देहिनः कीदृशस्य जनस्य वश्याः भवन्ति ?
- (3) चित्तवृत्तयः खलु कीदृशस्यः भवन्ति ?
- (4) शत्रून् अवधूय के सिद्धिं व्रजन्ति ?

3. भेथी त्रश वाक्योभां मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) शठ लोको लोकोने कथं रीते उशी नाभे छे ?
- (2) क्रोधशून्य माणसनी मैत्री के शत्रुता अंगे द्रौपदी शुं कहे छे ?
- (3) युधिष्ठिरनी आपत्तिथी द्रौपदी कथं रीते पीडा अनुभवे छे ?
- (4) मुनिओ अने राजानी सिद्धि कथं बाभते त्मिन्न डोय छे ?
- (5) क्षमाने सुभनुं साधन माननार युधिष्ठिरने द्रौपदी शुं कहे छे ?

4. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) द्रौपदीनी मनोव्यथा
- (2) द्रौपदीनो युधिष्ठिरने उपाखंभ

5. ससंदर्भ समजावो :

- (1) विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः।
- (2) पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्।
- (3) जटाधरः सज्जुहुधीह पावकम्।

5. યક્ષ-યુધિષ્ઠિરસંવાદ:

[પ્રસ્તાવના : મહર્ષિ વ્યાસ રચિત મહાભારત એક વિશ્વકોષ સમો ગ્રંથ છે. એક લાખ શ્લોકોની સંખ્યા ધરાવતા આ મહાન ગ્રંથ માટે કહેવાયું છે કે યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્ત્વચિત્ । અર્થાત્ અહીં મહાભારતમાં જે છે, તે જ અન્યત્ર છે. જે અહીં નથી, તે બીજે ક્યાંય નથી. આ કથન દ્વારા કરવામાં આવેલી ઘોષણા અક્ષરશઃ સાચી છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી બાબત પણ ધ્યાનપાત્ર છે. મહાભારતમાં વિષયવસ્તુનું પ્રસ્તુતીકરણ વૈવિધ્યસભર છે. સામાન્ય રીતે મહાભારતનું સમગ્ર કથાનક સંવાદાત્મક છે. જુદા જુદા પ્રસંગને અનુરૂપ જુદાં જુદાં પાત્રો વચ્ચે રચાયેલા વિવિધ સંવાદો પૈકી યક્ષ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ સુપ્રસિદ્ધ છે. (મહાભારત, વનપર્વ, અધ્યાય 312, 313, 314) આ સંવાદની પૃષ્ઠભૂમિ કંઈક આ પ્રકારે છે.

વનવાસી જીવન જીવતા પાંડવો એકવાર કોઈ વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન તરસ લાગતાં પીવાનું પાણી લેવા માટે નકુલ અને સહદેવને મોકલવામાં આવ્યા. ઘણો સમય પસાર થયો, છતાં એ પાણી આવ્યા નહિ, એટલે અર્જુનને અને તે પણ પરત ન આવતાં ભીમને મોકલવામાં આવ્યો. ઘણો સમય થયા પછી ભીમ પણ પાણી આવ્યો નહિ એટલે યુધિષ્ઠિર સ્વયં જાય છે. સરોવરના કિનારે પહોંચીને યુધિષ્ઠિર પોતાના ચારેય ભાઈઓને અચેતન પડેલા જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. યુધિષ્ઠિર જ્યારે સરોવરના જળને લેવાનો ઉપક્રમ કરે છે, ત્યારે અદૃશ્ય રહેલો કોઈ યક્ષ તેને રોકે છે અને જણાવે છે કે આ બધા તમારા ભાઈઓને મેં જ અચેતન કર્યા છે. તમારે પણ આ સરોવરનું પાણી લેવું હોય અને ભાઈઓને સચેત કરવા હોય, તો મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો. યુધિષ્ઠિર સંમત થાય છે અને એ સમયે યક્ષની સાથે જે સંવાદ રચાય છે, તે યક્ષ-યુધિષ્ઠિર સંવાદના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આમાંથી પસંદગીનાં પદ્યોનો પ્રસ્તુત પાઠમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ બે પદ્યો સંવાદની ભૂમિકારૂપ છે. તે પછીનાં પદ્યોમાં ક્રમશઃ યક્ષના પ્રશ્નો છે અને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરો છે. તૃતીય પદ્યથી લઈ દસમા પદ્ય સુધી કુલ સોળ પ્રશ્નોત્તર છે. છેલ્લાં ત્રણ પદ્યો સંવાદના ઉપસંહાર માટે છે.]

યક્ષ ઉવાચ -

પાર્થ ! મા સાહસં કાર્ષીઃ મમ પૂર્વપરિગ્રહઃ ।

પ્રશ્નાન્ ઉક્ત્વા તુ કૌન્તેય તતઃ પિબ હરસ્વ ચ ॥ 1 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

ન ચાહં કામયે યક્ષ તવ પૂર્વપરિગ્રહમ્ ।

યથાપ્રજ્ઞં તુ તે પ્રશ્નાન્ પ્રતિવક્ષ્યામિ પૃચ્છ મામ્ ॥ 2 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

કિંસ્વિત્ ગુરુતરં ભૂમેઃ કિંસ્વિત્ ઉચ્ચતરં ચ ખાત્ ।

કિંસ્વિત્ શીઘ્રતરં વાયોઃ કિંસ્વિત્ બહુતરં તૃણાત્ ॥ 3 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

માતા ગુરુતરા ભૂમેઃ ખાત્ પિતોચ્ચતરઃ તથા ।

મનઃ શીઘ્રતરં વાયોઃ ચિન્તા બહુતરી તૃણાત્ ॥ 4 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

કિંસ્વિત્ પ્રવસને મિત્રં કિંસ્વિત્ મિત્રં ગૃહે સતઃ ।

આતુરસ્ય ચ કિં મિત્રં કિંસ્વિત્ મિત્રં મરિષ્યતઃ ॥ 5 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

સાર્થઃ પ્રવસને મિત્રં ભાર્યા મિત્રં ગૃહે સતઃ ।

આતુરસ્ય ભિષક્ મિત્રં દાનં મિત્રં મરિષ્યતઃ ॥ 6 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

ધન્યાનામુત્તમં કિંસ્વિત્ ધનાનાં સ્યાત્ કિમુત્તમમ્ ।

લાભાનામુત્તમં કિં સ્યાત્ સુખાનાં સ્યાત્ કિમુત્તમમ્ ॥ 7 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

ધન્યાનામુત્તમં દાક્ષ્યં ધનાનામુત્તમં શ્રુતમ્ ।

લાભાનાં શ્રેષ્ઠમારોગ્યં સુખાનાં તુષ્ટિરુત્તમા ॥ 8 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

પ્રિયવચનવાદી કિં લભતે વિમૃશિતકાર્યકરઃ કિં લભતે ।

બહુમિત્રકરઃ કિં લભતે ધર્મરતઃ કિં લભતે કથય ॥ 9 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

પ્રિયવચનવાદી પ્રિયો ભવતિ વિમૃશિતકાર્યકરોઽધિકં જયતિ ।

બહુમિત્રકરઃ સુખં વસતે યશ્ચ ધર્મરતઃ સ ગતિં લભતે ॥ 10 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

વ્યાખ્યાતઃ પુરુષો રાજન્ યશ્ચ સર્વધની નરઃ ।

તસ્માત્ ત્વમેકં ભ્રાતૃણાં યમિચ્છસિ સ જીવતુ ॥ 11 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

આનૃશંસ્યં પરો ધર્મઃ પરમાર્થાશ્ચ મે મતમ્ ।

આનૃશંસ્યં ચિકીર્ષામિ નકુલો યક્ષ જીવતુ ॥ 12 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

તસ્ય તેઽર્થાચ્ચ કામાચ્ચ આનૃશંસ્યં પરં મતમ્ ।

તસ્માત્ તે ભ્રાતરઃ સર્વે જીવન્તુ ભરતર્ષભ ॥ 13 ॥

ટિપ્પણી

1. પાર્થ પૃથા(કુન્તી)નો પુત્ર, અહીં યુધિષ્ઠિર મા કાર્ષીઃ (કૃ કરવું અ.ભૂ. મ.એ.વ.) (અહીં ક્રિયાપદ અ.ભૂ.કા. નું છે. તેની સાથે મા (અવ્યય)નો પ્રયોગ થયો છે. તેથી (અકાર્ષીઃ રૂપને બદલે કાર્ષીઃ રૂપ રહે છે. અને) અહીં પ્રસંગ મુજબ આજ્ઞાર્થનો અર્થ લેવાય છે.) કરીશ નહિ. પૂર્વપરિગ્રહમ્ પ્રથમ અધિકારને ઉક્ત્વા (વચ્ બોલવું ક્ત્વા > ત્વા. સં.ભૂ.કૃ.) કહીને કૌન્તેય કુન્તીપુત્ર, અહીં યુધિષ્ઠિર પિબ (પા-પિબ્ પીવું આ. મ.એ.વ.) તું પી. હરસ્વ (હ હરવું, લઈ જવું આજ્ઞા. મ.એ.વ.) લઈ જા.

2. न कामये (कम् थाडवुं, कामना करवी व. उ.ए.व.) हुं थाडतो नथी. पूर्वपरिग्रहः (पूर्वस्य परिग्रहः - ष.तत्पु.) अगाउनो आग्रह, पडेलांनी वात यथाप्रज्ञम् (प्रज्ञाम् अनतिक्रम्य, अव्य.) बुद्धि प्रभाषे, बुद्धिनुं अतिक्रमण न थाय ते रीते पृच्छ (पृच्छ् पूछवुं आज्ञा म.ए.व.) तुं पूछ.

3. किंस्वित् कर्षि अेक वस्तु, शुं खात् (खम् आकाश पं.ए.व.) आकाश करतां, आकाशथी उच्चतरम् वधारे उंशुं शीघ्रतरम् वधारे ञडपी बहुतरम् अडु वधारे.

4. गुरुतरा (गुरु विशेषणनुं तर प्रत्ययान्तरूप, स्त्रीलिंग) वधारे त्तारे, बहुतरी अडु वधारे, धणी वधारे.

5. प्रवसने प्रवास दरमियान, यात्रामां गृहे सतः गृहमां रडेलानो, धरमां अस्तित्व धरावनारनो आतुरस्य भीमारनो, रोगीनो.

6. सार्थः संघ, साथे साथे यात्रा करनार वर्ग मरिष्यतः भरता भाषसनो भार्या पत्नी (पर्याय - जाया, सहधर्मिणी) भिषक् वैद्य, डोकटर

7. धन्यानाम् (धन्य नपुं. ष. ब.व. अर्ली वापरवामां आवेली षष्ठी विभक्ति निर्धारण अर्थमां છે. તેથી આ ષ. વિ.નો અર્થ ધન્ય (વ્યક્તિ)ઓમાં કે ધન્ય (વ્યક્તિ)ઓમાંથી - એવો કરવાનો રહે છે. આગળ પણ આવી જ રીતે સમજવું.) સદ્ભાગીઓમાં ધનાનામ્ ધનસંપત્તિઓમાં ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ

8. દાક્ષ્યમ્ કુશળતા, દક્ષતા (પર્યાય શબ્દ - પટુતા, નૈપુણ્યમ્) શ્રુતમ્ જ્ઞાન તુષ્ટિ સંતોષ

9. પ્રિયવચનવાદી (પ્રિયં ચ તત્ વચનમ્ - કર્મ., પ્રિયવચનં વદતિ ઇતિ પ્રિયવચનવાદી - ઉપ. તત્પુ.) પ્રિયવચન બોલનાર ધર્મરતઃ (ધર્મે રતઃ - સ. તત્પુ.) ધર્મમાં લીન રહેનાર વિમૃશિતકાર્યકરઃ (વિમૃશિતમ્ ચ તત્ કાર્યમ્ - કર્મ., વિમૃશિતકાર્યમ્ કરોતીતિ - ઉપ. તત્પુ.) વિચારપૂર્વકના કાર્યને કરનાર અધિકં જયતિ (જિ જય પામવો, જીતવું વ.અ.એ.વ.) વધારે જય પામે છે. ઘણું જીતે છે. બહુમિત્રકરઃ ઘણા બધાને મિત્ર બનાવનાર ધર્મરતઃ ધર્મમાં લાગેલો, ધર્મપરાયણ ગતિમ્ સદ્ગતિને લભતે પ્રાપ્ત કરે છે.

10. વ્યાખ્યાતઃ કહેવામાં આવ્યો છે. સમજાવવામાં આવ્યો છે. સર્વધની (સર્વે ધનમ્ યસ્ય સઃ - બહુ.) બધા (પ્રાણીઓ) છે ધન જેનું તેવો. વળી, સર્વધની (સર્વમ્ ચ તત્ ધનમ્ - કર્મ., સર્વધનં યસ્યાસ્તિ ઇતિ - સર્વધનિન્ -ત.પ્ર.) સર્વ બધું જ છે ધન જેનું તેવો, પુષ્કળ ધનવાળો. ભ્રાતૃણામ્ ભાઈઓમાંથી યમ્ (યત્ સર્વ. પું. દ્વિ. એ.વ.) જેને ઇચ્છસિ (ઇષ્ ઇચ્છવું વ. મ. એ.વ.) તું ઇચ્છે છે. જીવતુ (જીવ્ જીવવું આજ્ઞા અ.એ.વ.) જીવતો થાય.

11. આનૃશંસ્યમ્ દયા, અનુકંપા ચિકીર્ષામિ (કૃ કરવું (ઇચ્છાદર્શક રૂપ) + સન્ = ચિકીર્ષ વ. ડ. એ.વ.) કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

12. પરમ્ ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ પરમ્ ધન કરતાં પણ આગળ, ધન કરતાં વધારે કામાત્ પરમ્ કામના-ઇચ્છા કરતાં પણ આગળ, કામના કરતાં પણ વધારે મે મતમ્ મારો મત છે. ભરતર્ષભ (સં. પ્ર. એ.વ.) હે ભરતકુળમાં જન્મેલાઓમાં ઉત્તમ (યુધિષ્ઠિર) !

સન્ધિ

ચાહમ્ (ચ અહમ્) । પિતોચ્ચતરઃ (પિતા ઉચ્ચતરઃ) । ધન્યાનામુત્તમમ્ (ધન્યાનામ્ ઉત્તમમ્) । તથોત્તમમ્ (તથા ઉત્તમમ્) । તુષ્ટિરુત્તમા (તુષ્ટિઃ ઉત્તમા) । યમિચ્છસિ (યમ્ ઇચ્છસિ) । તેડર્થાચ્ચ (તે અર્થાત્ ચ) । કામાચ્ચ (કામાત્ ચ) ।

વિશેષ

1. યક્ષ:

પુરાણ અનુસાર યક્ષ, કિન્નર, ગંધર્વ વગેરે અર્ધદિવ્ય જાતિ છે. યક્ષને પૂજનીય માનવામાં આવે છે. કવિ કાલિદાસના મેઘદૂતનો નાયક પણ કોઈક યક્ષ છે. યક્ષના રાજા તરીકે કુબેરની પ્રસિદ્ધિ છે. પુરાણાદિમાં ઘણા બધા યક્ષોની કથાઓ આવે છે.

2. યુધિષ્ઠિર:

યુધિષ્ઠિર, કુરુકુળના રાજા પાંડુ અને કુન્તીનો પુત્ર છે. તેના અર્જુન, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ - એ ચાર નાના ભાઈ છે. યુધિષ્ઠિર હંમેશાં નીતિ, ધર્મ, સદાચારના આગ્રહી રહ્યા છે. એમનો જન્મ યમ અથવા ધર્મના મંત્રના પ્રભાવથી થયો હતો, માટે તેમને ધર્મરાજ પણ કહે છે. વનમાં તેમણે યક્ષની સાથે સંવાદ કર્યો હતો. આ સંવાદ દરમિયાન યક્ષે પૂછેલા કૂટપ્રશ્નોના ઉચિત ઉત્તરો આપ્યા હતા અને યક્ષને પ્રસન્ન કરીને પોતાના ચારેય ભાઈઓને સજીવન કરાવ્યા હતા.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ગુરુતરમ્ - લઘુતરમ્ ।

ઉચ્ચતરમ્ - નિમ્નતરમ્ ।

શીઘ્રતરમ્ - મન્દતરમ્ ।

મિત્રમ્ - શત્રુઃ ।

આતુરઃ - અનાતુરઃ ।

સાર્થઃ - નિર્થઃ ।

દાનમ્ - પ્રતિગ્રહઃ ।

ધન્યઃ - અધન્યઃ ।

ઉત્તમમ્ - અનુત્તમમ્ ।

લાભઃ - હાનિઃ ।

શ્રુતમ્ - અશ્રુતમ્ ।

આરોગ્યમ્ - અનારોગ્યમ્ ।

ધર્મરતઃ - અધર્મરતઃ ।

અધિકમ્ - અલ્પમ્ ।

વ્યાખ્યાતઃ - અવ્યાખ્યાતઃ ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) યથાપ્રજ્ઞમ્ તે પ્રશ્નાન્ પ્રતિવક્ષ્યામિ । - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(ક) યક્ષ

(ખ) અર્જુન

(ગ) યુધિષ્ઠિર

(ઘ) નકુલ

(2) ધનસંપત્તિમાં ઉત્તમ શું છે ?

(ક) જ્ઞાન

(ખ) શાસ્ત્ર

(ગ) શસ્ત્ર

(ઘ) સુવર્ણ

(3) તૃણથી ઘણી વધારે શું છે ?

(ક) ચિંતા

(ખ) શાંતિ

(ગ) બુદ્ધિ

(ઘ) તુષ્ટિ

(4) યુધિષ્ઠિર સૌપ્રથમ કોને જીવિત કરવાનું કહે છે ?

(ક) અર્જુન

(ખ) સહદેવ

(ગ) નકુલ

(ઘ) ભીમ

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) सुखानाम् उत्तमं किं स्यात् ?
- (2) दाक्ष्यं केषाम् उत्तमम् ?
- (3) आतुरस्य कः मित्रम् ?
- (4) कः गतिं लभते ?
- (5) बहुमित्रकरः किं लभते ?

3. मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) यक्षे अन्य आर पांडवोने शा माटे अयेतन करी दीधा हता ?
- (2) लूमिथी लारे अने आकाशथी ठियुं कोषा छे ?
- (3) प्रवासी अने गृहस्थीनो मित्र कोषा छे ?
- (4) प्रिय वयन बोलनार शुं प्राप्त करे छे ?
- (5) यक्ष बधा लार्थोने शा माटे जिवित करे छे ?

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) यक्ष
- (2) युधिष्ठिर

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) यक्ष-युधिष्ठिरनो संवाद
- (2) यक्ष-युधिष्ठिर संवादनो पृष्ठलूमि

6. असंदर्भ समजावो :

- (1) आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

6. પ્રણમામિ મુદા

[પ્રસ્તાવના : વિગત શતાબ્દીઓમાં સંસ્કૃતસાહિત્ય જેમ સતત રચાતું રહ્યું છે, તેમ વર્તમાન સમયમાં પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય સતત રચાઈ રહ્યું છે. આ નવીન સાહિત્યમાં નવા વિષયો છે, નવી વિદ્યાઓ છે, નવી નવી સંકલ્પનાઓ છે. આધુનિક સમયમાં રચાતું આ સાહિત્ય ક્યારેક છંદો તથા અલંકારોની ખાસ પરવા કરતું નથી, પરંતુ આ નવીનતાની ઘેલછામાં પ્રાચીન પરંપરાને એકદમ જતી કરી દેવામાં આવી નથી. અધુનાતન સમયમાં પણ પ્રાચીન પરંપરા મુજબનું સાહિત્ય રચાઈ રહ્યું છે. આવા સર્જકોમાં આપણા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ભગવતીપ્રસાદ દે. પંડ્યાનું નામ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. હિંમતનગર પાસે આવેલા રાયગઢના વતની ભગવતીપ્રસાદે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં કાશીમાં રહીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. તે વખતે કાશીમાં થતી વિદ્યાસભાઓમાં તેઓ સ્વરચિત કવિતાઓ પ્રસ્તુત કરતા અને વિદ્વાનોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. તે પછી તેમણે અમદાવાદ આવીને આધુનિક પદ્ધતિએ અભ્યાસ કર્યો અને વર્ષો સુધી સંસ્કૃતભાષાનું અધ્યાપન કરાવ્યું. સને 1986માં તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગમાં પ્રોફેસર પદથી નિવૃત્ત થયા છે.]

ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા શીઘ્રકવિ છે. તેઓ ગમે તે પ્રસંગ કે વ્યક્તિ ઉપર સંસ્કૃતભાષામાં પદરચના કરી શકે છે. છંદોબદ્ધ રચના કરવામાં પારંગત ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાએ સ્વાન્તઃસુખાય કેટલાંક સ્તોત્ર રચ્યાં છે, તો કેટલાંક આધુનિક લયમાં ગાઈ શકાય તેવાં કાવ્યો પણ રચ્યાં છે. અહીં તેમણે દેવી શારદાની વંદના માટે રચેલાં છ પદ્યોને પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પદ્યોમાં પ્રથમ ત્રણ ઉપજાતિ અને શેષ તોટક છંદમાં નિબદ્ધ છે.

પ્રથમ પદ્યમાં સરસ ચમત્કૃતિ છે. કુંભકર્ણ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરે છે. એથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન તો થાય છે, પણ જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મા પાસે કુંભકર્ણ વરદાન માગે છે, ત્યારે મા શારદા તેને યુક્તિપૂર્વક બદલીને ઈન્દ્રાસનની જગાએ નિદ્રાસન બોલાવે છે. આવાં શારદાને સ્મરવામાં આવ્યાં છે. દ્વિતીય અને તૃતીય પદ્યમાં શારદાના ગુણ-કર્મોનું વર્ણન કરીને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે. તે પછી ચતુર્થ અને પંચમ પદ્યમાં શારદાને સંબોધીને ધવલ યશની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. છઠ્ઠા અને છેલ્લા પદ્યમાં પુનઃ મા શારદાને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.]

યદૈવ દૈત્યઃ ખલુ કુમ્ભકર્ણ
ઇન્દ્રાસનં કામયતે સ જિહ્વઃ ।
નિદ્રાસનં યાચયતે યમમ્બા
તાં દેવરાજપ્રણુતાં સ્મરામિ ॥ 1 ॥

શ્વેતાભપદ્માસનરાજમાનાં
દિવ્યપ્રભાં જ્ઞાનગુણપ્રવાહામ્ ।
સરસ્વતીં સારસરસ્વતીં તાં
છાત્રો નિતાન્તં પ્રણમામિ દેવીમ્ ॥ 2 ॥

મુદા ધરન્તીં સ્ફટિકાક્ષમાલામ્
સદા હસન્તીં વિમલાબ્જનેત્રામ્ ।
સુસંસ્તુતાં ભાવુકભક્તગીતૈઃ
છાત્રો નિતાન્તં પ્રણમામિ દેવીમ્ ॥ 3 ॥

वरदे सुखदेऽभयदे धनदे
शरणागतरक्षणकार्यरते ।
जगदीश्वरि देवि सरस्वति रे
मयि धेहि यशो धवलं विमलम् ॥ 4 ॥

भवतापहरे ललिते मधुरे
श्रुतिज्ञानकरे विदिते सुखदे ।
भवभૂतिकरे भवतुष्टिप्रदे
मयि धेहि यशो धवलं विमलम् ॥ 5 ॥

सुरवृन्दनते करुणाब्धियुते
मनसा वचसा हृदयेन सदा ।
भवपोतसमं तव पादयुगम्
प्रणमामि मुदा रुचिरे सरसे ॥ 6 ॥

ટિપ્પણી

1. **यदैव (यदा (तदा) एव)** જ્યારે (ત્યારે) જ (**યદા** અવ્યય જે-તે કાળનો બોધ કરાવે છે. તે જ કાળમાં થતી ઘટનાને દર્શાવવા માટે અહીં **એવ** અવ્યયને વાપરવામાં આવ્યો છે.) **દૈત્ય:** અસુર (પર્યાય - **દૈત્ય:**, **દાનવ:**, **દિતિસુત:**) **કુમ્ભકર્ણ:** કુંભકર્ણ નામનો અસુર, રાવણનો ભાઈ **ઇન્દ્રાસનમ્ (ઇન્દ્રસ્ય આસનમ્ - ષ.તત્પુ.)** ઇન્દ્રદેવતાનું આસન, ઇન્દ્રદેવતાની સત્તા **કામયતે (કમ્ ઇચ્છા કરવી વ. અ. એ.વ.)** ઇચ્છા કરે છે. **જિહ્વા:** વક્ર, કુટિલ **નિદ્રાસનમ્ (નિદ્રાયા: આસનમ્ - ષ.તત્પુ.)** નિદ્રાનું આસન કે સત્તા **યાચયતે (યાચ્ પ્રે. વ. અ. એ.વ.)** માંગવા પ્રેરે છે. **યમ્ (યત્ પું. દ્વિ. એ.વ.)** જેને **અમ્બા** માતા, જનની **દેવરાજપ્રણુતામ્ (દેવાનાં રાજા - ષ.તત્પુ., દેવરાજેન પ્રણુતા, તામ્ - તૂ.તત્પુ.)** દેવોના રાજા ઇન્દ્ર દ્વારા જેને પ્રણામ કરવામાં આવ્યાં છે તે

2. **શ્વેતાભપદ્માસનરાજમાનામ્ (શ્વેતા આભા યસ્ય તત્ - બહુ., શ્વેતાભમ્ ચ તત્ પદ્મમ્ - કર્મ., શ્વેતાભપદ્મમ્ એવ આસનમ્ - કર્મ., શ્વેતાભપદ્માસને રાજમાના - તામ્, સ.તત્પુ.)** સફેદ આભાવાળા કમળરૂપી આસનમાં વિરાજમાન દિવ્યપ્રભામ્ (દિવ્યા પ્રભા યસ્યા: સા - બહુ.) દિવ્ય પ્રભાથી યુક્તને જ્ઞાનગુણપ્રવાહામ્ (જ્ઞાનં ચ ગુણ: ચ, ઇ.દ્વ., જ્ઞાનગુણૌ એવ પ્રવાહ: યસ્યા: સા, તામ્ - બહુ.) જ્ઞાન અને ગુણના પ્રભાવવાળી **સારસરસ્વતીમ્** સાર-તત્ત્વ (થી ભરેલી) નદી **તામ્** તેને નિતાન્તમ્ સદા, હંમેશ

3. **મુદા (મુદ્ સ્ત્રી. તૂ. એ.વ.)** પ્રેમથી, પ્રસન્નતાથી **ધરન્તીમ્ (ધૃ વર્ત. કૃ.સ્ત્રી. દ્વિ. એ.વ.)** ધારણ કરનારીને **સ્ફટિકાક્ષમાલામ્** સ્ફટિકના મણકાની માળાને **હસન્તીમ્ (હસ્ વર્ત. કૃ.સ્ત્રી. દ્વિ. એ.વ.)** હસતી **વિમલાબ્જનેત્રામ્** નિર્મળ કમળ જેવાં નેત્રવાળી **સુસંસ્તુતામ્** સારી રીતે સ્તુતિ કરાયેલી **ભાવુકભક્તગીતૈ:** ભાવિક ભક્તજનોનાં ગીતો દ્વારા

4. **વરદે (વરાન્ દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે વરદાન આપનારાં **સુખદે (સુખં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે સુખ આપનારાં **અભયદે (અભયં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે અભયને આપનારાં **ધનદે (ધનં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે ધનને આપનારાં **શરણાગત-રક્ષણ-કાર્ય-રતે (શરણમ્ આગત: - દ્વિ. તત્પુ. શરણાગતસ્ય રક્ષણમ્ - ષ.તત્પુ. શરણાગતરક્ષણસ્ય કાર્યમ્ -**

ષ.તત્પુ., શરણા...કાર્યે રતા - સ.તત્પુ.) શરણે આવેલાના રક્ષણના કાર્યમાં લાગેલાં જગદીશ્વરિ (સંબોધન) જગતની માતા દેવિ સરસ્વતિ હે દેવી સરસ્વતી મયિ મારામાં ધેહિ (ધા ધારણ કરવું, ધારણ કરાવવું આજ્ઞા મ. એવ.) મૂક, રાખ. યશઃ યશઃ, કીર્તિ ધવલમ્ શ્વેત, સફેદ વિમલમ્ શુદ્ધ, નિર્મળ (પર્યાય - નિર્મલમ્, પવિત્રમ્, શુદ્ધમ્)

5. ભવતાપહરે હે સંસારના તાપને હરનારાં લલિતે હે લાલિત્યપૂર્ણ, શ્રુતિજ્ઞાનકરે હે શ્રુતિ-વૈદિક જ્ઞાન આપનારાં વિદિતે પ્રસિદ્ધ ભવભૂતિકરે હે સંસારનું કલ્યાણ કરનારાં ભવતુષ્ટિપ્રદે ભવ-સંસારને અને ભવ-શિવને સંતોષ આપનારા

6. સુરવૃન્દનતે હે દેવોના સમૂહથી નમન કરાયેલાં કરુણાબ્ધિયુતે હે દયાના સાગરથી યુક્ત મનસા મનથી વચસા વાણીથી હૃદયેન હૃદયથી ભવપોતસમમ્ સંસાર(તરવા માટે)ની નાવડી જેવાં તવ તમારા પાદયુગમ્ ચરણયુગલને રુચિરે હે ગમી જાય તેવાં સરસે હે સરસ.

સન્ધિ

યદૈવ (યદા એવ) । કુમ્ભકર્ણ ઇન્દ્રાસનમ્ (કુમ્ભકર્ણઃ ઇન્દ્રાસનમ્) । સ જિહ્વાઃ (સઃ જિહ્વાઃ) । છાત્રો નિતાન્તમ્ (છાત્રઃ નિતાન્તમ્) । સુખદેઽભયદે (સુખદે અભયદે) । યશો ધવલમ્ । (યશઃ ધવલમ્)

વિશેષ

1. નિદ્રાસનં યાચયતે । નિદ્રાસન માંગવા પ્રેરે છે.

અહીં સંદર્ભ એવો છે કે કુંભકર્ણને ઇન્દ્રાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેણે બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરવા માટે તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ જોઈ દેવરાજ ઇન્દ્રને ચિંતા થઈ. ઇન્દ્રે મા શારદાને ઉપાસના કરીને પ્રસન્ન કર્યા અને ઇન્દ્રાસનની રક્ષાનું વચન લીધું. પેલી બાજુ કુંભકર્ણની તપસ્યાથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. એ પછી જ્યારે બ્રહ્મા પાસેથી ઇન્દ્રાસન માંગવાનો અવસર આવ્યો, ત્યારે કુંભકર્ણની જીભ ઉપર મા શારદા બેસી ગયાં અને કુંભકર્ણ પાસે ઇન્દ્રાસનને બદલે 'નિદ્રાસન' એમ બોલાવી દીધું. પરિણામે કુંભકર્ણને ઇન્દ્રાસન નહિ, પરંતુ નિદ્રાસન પ્રાપ્ત થયું. તે સતત નિદ્રાધીન રહેવા લાગ્યો. આમ, મા શારદાને કારણે કુંભકર્ણનું સમગ્ર તપ નિષ્ફળ બની રહ્યું.

આ ઘટનામાં શાબ્દિકશક્તિનું મહત્ત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. સાર એ છે કે બ્રહ્માને ભલે પ્રસન્ન કરી લઈએ, પણ જો શારદાને પ્રસન્ન નહિ કરીએ, તો ધાર્યું પરિણામ મળી શકે નહિ. વળી, કુંભકર્ણ જેવી આસુરીવૃત્તિવાળા બનીશું તો પણ સરસ્વતીની કૃપા કુંભકર્ણની જેમ આપણા માટે અનર્થકારી જ બનશે.

2. દેવરાજપ્રણુતા ।

માતા સરસ્વતીને માટે આ વિશેષણ વપરાયું છે. તેનો અર્થ છે - દેવરાજ ઇન્દ્ર દ્વારા નમન કરવામાં આવેલાં. અહીં આ વિશેષણથી સરસ્વતીનો મહિમા બતાવવાનો ઉપક્રમ છે. આમ તો ઇન્દ્ર સ્વયં ઐશ્વર્યસંપન્ન છે. તેમને હવે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની કામના નથી. આમ છતાં તેઓ શારદાની ઉપાસના કરે છે. કેમ કે, તેઓ એનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજે છે. જો દેવરાજ ઇન્દ્રને શારદા કે સરસ્વતીનો મહિમા સ્વીકાર હોય, તો આપણે પણ એના મહત્ત્વને સાનમાં જ સમજી લેવું જોઈએ.

3. સરસ્વતી ।

દ્વિતીય પદ્યમાં સરસ્વતી શબ્દ બે વાર વાપરવામાં આવ્યો છે. તે બંનેના જુદા જુદા બે અર્થ છે - 1. સરસ્વતી જ્ઞાનની દેવી અને 2. સરસ્વતી જળના પ્રવાહરૂપ નદી. આમ, અહીં સરસ્વતી શબ્દને બે અર્થમાં વાપરીને યમક (અલંકાર)ની સરસ યોજના કરવામાં આવી છે.

4. धेहि यशो धवलम्।

यश अेटले के कीर्ति पशु बे प्रकरनी डोई शके. अेक धवल अने बीछु कृष्ण. सारां कार्थो करीने थती प्रसिद्धि माशसनी धवल यश ऐ, ज्यारे भरुब कर्भो करीने मणती प्रसिद्धि माशसनी कृष्ण यश ऐ. आजे परिश्रम द्वारा प्राप्त थयेली साधन-सामग्रीथी सादुं जवन गाणता माशसने लले कोई न ओणभतुं डोय, पशु सापराध कार्थ करीने जवती व्यक्तने सडु कोई ज्ञाशे ऐ. आम, अपराधी व्यक्तनी पशु यश तो डोय ऐ, पशु तेने कृष्ण यश कडेवो घटे. तेवो यश अर्डी अपेक्षित नथी, इलतः धवल यशनी कामना करवामां आवी ऐ. संस्कृतसाहित्यनी परंपरामां सुकीर्तने धवल रंगथी वर्णववामां आवे ऐ.

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पं चित्वा लिखत।

(1) देवराजप्रणुता का ?

(क) शारदा (ख) उमा (ग) पार्वती (घ) माता

(2) सरस्वती इत्यस्यान्यः अर्थः कः ?

(क) जलम् (ख) नदी (ग) सागरः (घ) सरोवरः

(3) कीदृशं यशः अपेक्षितम् ?

(क) कृष्णम् (ख) पीतम् (ग) रक्तम् (घ) धवलम्

(4) भवपोतसमं किम् ?

(क) मुखम् (ख) पादयुगम् (ग) नेत्रम् (घ) हस्तयुगलम्

(5) भवतुष्टिप्रदा का देवी प्रोक्ता ?

(क) वरदा (ख) अभयदा (ग) शारदा (घ) सुखदा

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।

(1) कुम्भकर्णः किं प्राप्तुम् अयतत ?

(2) कुम्भकर्णेन इन्द्रासनस्य स्थाने किं याचितम् ?

(3) का देवी वरदा सुखदा प्रोक्ता ?

(4) कविः कीदृशं यशः याचते ?

(5) भव इत्यस्य किमर्थद्वयं प्रोक्तम् ?

3. असंदर्भ समजावो :

(1) तां देवराजप्रणुतां स्मरामि।

(2) मयि धेहि यशो धवलं विमलम्।

4. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) કુંભકર્ણ કોણ હતો ?
- (2) કવિ કોને નૌકા સાથે સરખાવે છે ?
- (3) શારદા કેવી માળા ધારણ કરે છે ?
- (4) દેવરાજ ઈન્દ્ર શારદાને કેમ વંદન કરે છે ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) સારસરસ્વતી।
- (2) નિદ્રાસનં યાચયતે।
- (3) ભવપોતસમમ્।

6. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) ઈન્દ્રાસન અને નિદ્રાસન
- (2) શારદાવંદના

7. સુભાષિતમધુબિન્દવઃ

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતસાહિત્યમાં સુભાષિતોનો અખૂટ ખજાનો છે. આવાં સુભાષિતો ક્યારેક કોઈ મહાકાવ્યમાં, ક્યારેક કોઈ રૂપકમાં, ક્યારેક કોઈ શાસ્ત્રગ્રંથમાં તો વળી, ક્યારેક મુક્તક તરીકે લોકમાનસમાં સ્થાન પામેલાં હોય છે. આ સુભાષિતોમાં વૈચારિક તત્ત્વ ઉપરાંત ક્યારેક શાબ્દિક ચમત્કૃતિ, કોઈ અલંકારની વિશિષ્ટ યોજના, અર્થનું ગાંભીર્ય તથા ક્યારેક કોઈ કૃટતત્ત્વ પણ નિહિત હોય છે. અહીં આ પ્રકારના વૈવિધ્યસભર છ સુભાષિતો જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી સંગૃહીત કરવામાં આવ્યાં છે. દરેકનો છંદ અને વિષય અલગ અલગ જ છે.]

પ્રથમ સુભાષિત વચનમાં એક શાશ્વત સત્ય તરફ આપણું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. બીજું સુભાષિત માણસને સુભાષ - (અર્થાત્ સારું ભાષણ કરવા)નો ઉપાય સૂચવે છે. ત્રીજા પદ્યમાં ત્રણ વસ્તુઓની ખાસિયત અને ચોથા પદ્યમાં સજ્જનની વિશેષતા વર્ણવી છે. પાંચમું પદ્ય સંવાદાત્મક છે. ટૂંકાં અને બે-બે અર્થ ધરાવતા પ્રશ્નો પાર્વતીના મુખમાં અને તેમના ઉત્તર શિવના મુખે મૂકાયા છે. છઠ્ઠું પદ્ય નીતિવચન છે અને જણાવે છે કે મોટાઈ કે સ્થૂળતા મહિમાનું કારણ નથી. નાના કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો પણ અનેરો મહિમા છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં સંગૃહીત પદ્યોમાંથી વિદ્યાર્થીએ બે પ્રકારે પ્રેરણા લેવાની છે. અહીં વ્યક્ત થયેલા વિચારરાશિને હૃદયંગમ કરીને એક બાજુ પોતાના વિચારવૈભવને વધારવાનો છે, તો બીજી બાજુ પદ્યોમાં પ્રયુક્ત પદ્યાવલિને બરાબર સમજી લઈને વિદ્યાર્થીએ પોતાની ભાષાકીય સમૃદ્ધિને પણ વધારવાની છે.]

યદશક્યં ન તચ્છક્યં ચચ્છક્યં શક્યમેવ તત્ ।

નોદકે શકટં યાતિ ન ચ નૌર્ગચ્છતિ સ્થલે ॥ 1 ॥

વચસ્તત્ર પ્રયોક્તવ્યં યત્રોક્તં લભતે ફલમ્ ।

સ્થાયી ભવતિ ચાત્યન્તં રાગઃ શુક્લપટે યથા ॥ 2 ॥

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા

લોકોત્તરં પરિમલશ્ચ કુરુઙ્ગનાભેઃ ।

તૈલસ્ય બિન્દુરિવ વારિણિ દુર્નિવારમ્

એતત્ ત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ ભૂમૌ ॥ 3 ॥

ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે

પ્રચલતિ યદિ મેરુઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ ।

વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતાગ્રે શિલાયામ્

ન ભવતિ પુનરુક્તં ભાષિતં સજ્જનાનામ્ ॥ 4 ॥

કસ્ત્વં શૂલી મૃગય ભિષજં નીલકણ્ઠઃ પ્રિયેઽહં

કેકામેકાં કુરુ પશુપતિઃ નૈવ દૃષ્ટે વિષાણે ।

સ્થાણુર્મુગ્ધે ન વદતિ તરુર્જીવિતેશઃ શિવાયાઃ

ગચ્છાટવ્યામ્ ઇતિ હતવચાઃ પાતુ વશ્વન્દ્રચૂડઃ ॥ 5 ॥

हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः
वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्राः नगाः ।
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः
तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ 6 ॥

टिप्पणी

1. अशक्यम् (न शक्यम् - नञ्त्त्पु.) જે સંભવિત નથી તે, ન થઈ શકનારું શકટम् ગાડું યાતિ (યા જવું વ. અ. એ.વ.) જાય છે. ચાલે છે. નૌ: (નૌ સ્ત્રી. પ્ર. એ.વ.) નાવડું, હોડી

2. પ્રયોક્તવ્યમ્ (પ્ર + યુજ્ + તવ્ય વિ. કૃ.) વાપરવું જોઈએ, પ્રયોજવું સ્થાયી (સ્થાયિન્ પું. પ્ર. એ.વ.) કાચમ ટકી રહે તેવું, કાચમી રાગ: રંગ શુક્લપટે (શુક્લ: ચાસૌ પટ:, તસ્મિન્ - કર્મ.) સફેદ કપડા ઉપર

3. વાર્તા સમાચાર, વાવડ (પર્યાય - વૃત્તાન્ત:, ઉદન્ત:,) કૌતુકવતી કૌતુક ધરાવતી, કુતૂહલ જગાડે તેવી, લોકોત્તરમ્ (લોકાત્ ઉત્તરમ્ - પં. તત્પુ.) લોકથી ઉત્તર, લોક કરતાં વધારે સારી પરિમલ: સુગંધ, મહેક કુરઙ્ગનાભે: (કુરઙ્ગસ્ય નાભિ: - ષ.તત્પુ.) હરણની નાભિમાંથી બિન્દુ: ટીપું વારિણિ (વારિ નપું. સ. એ.વ.) પાણીમાં દુર્નિવારમ્ મુશ્કેલીથી અટકાવી શકાય તેવું પ્રસરતિ (પ્ર + સ્ વ. અ. એ.વ.) પ્રસરી જાય છે, ફેલાય છે.

4. ઉદયતિ (ઉત્ અય્ વ. અ. એ.વ.) ઊગે છે દિગ્વિભાગે (દિશાં વિભાગ: - ષ. તત્પુ.) દિશામાં, દિશાની બાજુ મેરુ: મેરુ (એ નામનો એક પર્વત) વહ્નિ: અગ્નિ વિકસતિ (વિ + કસ્ વ. અ. એ.વ.) વિકસે છે, ખીલે છે પર્વતાગ્રે (પર્વતસ્ય અગ્રે - ષ. તત્પુ.) પર્વતની ટોચ ઉપર શિલાયામ્ પથ્થર ઉપર પુનરુક્તમ્ ફરી બોલેલું ભાષિતમ્ (ભાષ્ + ક્ત ક. ભૂ.કૃ. નપું.) કહેલું, બોલેલું.

5. શૂલી (શૂલમ્ અસ્ય અસ્તિ - ત.પ્ર.) શૂલવાળો (શૂલના બે અર્થ છે. 1. ત્રિશૂળ અને 2. પીડા. તેથી શૂલીના પણ બે અર્થ છે - ત્રિશૂળવાળો અને પીડાવાળો) મૃગય (મૃગ્ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) શોધ, ખોજ કર ભિષજમ્ વૈદ્યને નીલકણ્ઠ: (નીલ: કણ્ઠ: યસ્ય સ: - બહુ.) નીલા કંઠવાળો, જાંબૂ જેવા રંગના કંઠવાળો (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ મોર) કેકામ્ ધ્વનિ, મોરનો ટહુકો કુરુ (કૃ આ. મ. એ.વ.) કર પશુપતિ: (પશૂનાં પતિ: - ષ.તત્પુ.) પશુઓનો પતિ (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ આખલો) દૃષ્ટે (દૃશ્ કર્મ. વ. ડ. એ.વ.) દેખાયેલાં વિષાણે બે શીંગડાં સ્થાણુ: સ્થિર રહેનારું (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ ઠુંઠું) મુગ્ધે હે ભોળી તરુ: વૃક્ષ, ઝાડ જીવિતેશ: (જીવિતસ્ય ઈશ: - ષ.તત્પુ.) પતિ, પ્રાણોનો નાથ (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ પતિ) શિવાયા: શિવાનો (પાર્વતીનો - શિયાળવીનો) અટવ્યામ્ (અટવી સ્ત્રી. સ. એ.વ.) જંગલમાં, વનમાં હતવચા: (હતાનિ વચાંસિ યસ્ય સ:, હતવચસ્ - બહુ.) હણાયાં છે વચન જેનાં તેવા, બોલતાં બંધ થઈ ગયેલા પાતુ (પા આ. અ. એ.વ.) રક્ષા કરો. વ: તમારી ચન્દ્રચૂડ: (ચન્દ્ર: ચૂડાયામ્ યસ્ય સ: - બહુ.) શિવ (જેમની ચૂડા-જટામાં ચંદ્ર છે, તેવા)

6. હસ્તી હાથી સ્થૂલતનુ: (સ્થૂલા તનુ: યસ્ય સ: - બહુ.) જાડા શરીરવાળો અઙ્કુશવશ: (અઙ્કુશેન વશ: - તૃ.તત્પુ.) અંકુશથી વશમાં થયેલો હસ્તિમાત્ર: (હસ્તી માત્રા યસ્ય સ: - બહુ.) હાથી જેવડો અભિહતા: (અભિ + હન્ ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) હણાયેલા, વેરણછેરણ કરેલા વજ્રમાત્ર: (વજ્ર:માત્રા યેષાં તે - બહુ.) વજ્રના જેવડા નગા: (ન ગચ્છતિ - નગ:, તે - ઉપ. તત્પુ.) પર્વતો (પર્યાય - અચલ:, શૈલ:, અદ્રિ:) પ્રજ્વલિતે (પ્ર + જ્વલ્ + ક્ત ક.ભૂ.કૃ.) પ્રજ્વલિત થાય ત્યારે, પ્રકટે ત્યારે તમ: અંધારું તેજ: તેજ, પ્રકાશ સ્થૂલેષુ જાડામાં, સ્થૂળતામાં પ્રત્યય: વિશ્વાસ, ભરોસો.

સન્ધિ

યદશક્યમ્ (યત્ અશક્યમ્) । તચ્છક્યમ્ (તત્ શક્યમ્) । યચ્છક્યમ્ (યત્ શક્યમ્) । નોદકે (ન ઉદકે) । નૌર્ગચ્છતિ (નૌઃ ગચ્છતિ) । વચસ્તત્ર (વચઃ તત્ર) । યત્રોક્તમ્ (યત્ર ઉક્તમ્) । ચાત્યન્તમ્ (ચ અત્યન્તમ્) । પરિમલશ્ચ (પરિમલઃ ચ) । બિન્દુરિવ (બિન્દુઃ ઇવ) । કસ્ત્વમ્ (કઃ ત્વમ્) । પ્રિયેઽહમ્ (પ્રિયે અહમ્) । નૈવ (ન એવ) । સ્થાણુર્મુગ્ધે (સ્થાણુઃ મુગ્ધે) । તરુર્જીવિતેશઃ (તરુઃ જીવિતેશઃ) । ગચ્છાટવ્યામ્ (ગચ્છ અટવ્યામ્) । વશ્ચન્દ્રચૂડઃ (વઃ ચન્દ્રચૂડઃ) । સ ચાઙ્કુશવશઃ (સઃ ચ અઙ્કુશવશઃ) । હસ્તિમાત્રોઽઙ્કુશઃ (હસ્તિમાત્રઃ અઙ્કુશઃ) । વજ્રેણાભિહતાઃ (વજ્રેણ અભિહતાઃ) । સ બલવાન્ (સઃ બલવાન્) ।

વિશેષ

1. કસ્ત્વં શૂલી... ।

આ એક પદ્યમાં પાર્વતીની સાથે થયેલો શિવનો સંવાદ છે. આ સંવાદમાં પાર્વતીની સામે શિવની વાણી પાછી પડે છે. કેમ કે, પાર્વતીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વખતે શિવ જે પદાવલિ વાપરે છે, તે પદાવલિ દ્વિ-અર્થી હોય છે. તેથી પાર્વતી બીજો અર્થ લે છે અને આગળનો સંવાદ ચાલુ રાખે છે. છેવટે શિવની વાણી અટકી પડે છે. આવી શાબ્દિક પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને કવિએ છેવટે ઉત્તર વાળવાનાં કાર્યમાં જેમનાં વચનો હત થઈ ગયાં છે એટલે કે અટકી ગયાં છે, તેવા શિવ પાસે (પોતાના ભક્તોની - તમારી સહુની) રક્ષાની પ્રાર્થના કરી છે. અહીં શ્લેષ અલંકારનો પ્રયોગ ચમત્કૃતિ સર્જે છે.

સંવાદ આ પ્રમાણે છે - 1. **પાર્વતી** — ત્વં કઃ ? **શિવઃ** — (અહમ્) શૂલી અસ્મિ । 2. **પાર્વતી** — (યદિ ત્વં) શૂલી અસિ, તર્હિ ભિષજમ્ મૃગય । **શિવઃ** — પ્રિયે ! અહં શૂલી (- પીડાવાન્ નાસ્મિ) અહમ્ તુ નીલકण्ठઃ (અસ્મિ) । 3. **પાર્વતી** — (યદિ ત્વં નીલકण्ठઃ અસિ, તર્હિ) એકાં કેકાં કુરુ । **શિવઃ** — અહં નીલકण्ठઃ અર્થાત્ મયૂરઃ નાસ્મિ, અહમ્ તુ પશુપતિઃ અસ્મિ । 4. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં પશુપતિઃ અસિ તર્હિ (તવ શિરસિ) વિષાણે નૈવ દૃષ્ટે । **શિવઃ** — અહં પશુપતિઃ અર્થાત્ વૃષભઃ નાસ્મિ, અહમ્ તુ સ્થાણુઃ (અસ્મિ) । 5. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં સ્થાણુઃ અસિ, તર્હિ (સ્થાણુઃ - તરુઃ તુ) ન વદતિ (ત્વં કથં વદસિ ?) **શિવઃ** — અહં સ્થાણુઃ અર્થાત્ તરુઃ (જડઃ) નાસ્મિ, અહં તુ શિવાયાઃ જીવિતેશઃ અસ્મિ । 6. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં શિવાયાઃ અર્થાત્ શૃગાલ્યાઃ પતિઃ અસિ, તર્હિ અટવ્યાં ગચ્છ । (અત્ર તવ કિં કાર્યમસ્તિ ।)

2. સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ।

કોઈ મોટી વસ્તુને વશ કરવા માટે એનાથી વધારે મોટી વસ્તુની જરૂર રહે છે, એવી સામાન્ય જનમાનસની માનસિકતાને બદલવા માટે અહીં ત્રણ ઉદાહરણ આપીને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, મોટાને વશ કરવા માટે હંમેશાં મોટી વસ્તુ જ કામ આવે છે, એવું નથી. જેમ કે હાથીને વશ કરવા માટે વપરાતો અંકુશ હાથી જેવડો મોટો હોતો નથી, પરંતુ નાનો હોય છે. એવી જ રીતે ગિરિ-પર્વતને વેરવિખેર કરી દેતું વજ્ર પર્વત જેવડું મોટું હોતું નથી. અંધારાનો વ્યાપ જેટલો હોય છે, તેટલો વ્યાપ દીવાનો હોતો નથી. નાનકડો દીવો ઘણા વિસ્તૃત એવા અંધારાનો નાશ કરી દે છે. આ ઉપરથી માણસે સમજી લેવું જોઈએ કે મોટું કામ કરવા માટે મોટાની જ જરૂર પડે છે, એમ હોતું નથી. પરંતુ નાની અમથી વસ્તુ પણ મોટું કામ કરી શકે છે. એટલે હંમેશાં મોટા ઉપર જ ભરોસો રાખવો નહિ, નાની વસ્તુ પણ મોટા કામ માટે ભરોસાપાત્ર છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) ઉદકે કિં ન યાતિ ?

(ક) નૌઃ

(ખ) જલમ્

(ગ) શકટમ્

(ઘ) જનઃ

- (2) रागः कुत्र स्थायी भवति ?
 (क) कटे (ख) पटे (ग) शुक्लपटे (घ) शुक्ले
- (3) कस्य भाषितं पुनरुक्तं न भवति ?
 (क) जनानाम् (ख) सज्जनानाम् (ग) विद्वज्जनानाम् (घ) दुर्जनानाम्
- (4) यदि त्वं शूली असि तर्हि मृगय ?
 (क) भिषजम् (ख) वनम् (ग) विषाणम् (घ) नीलकण्ठम्
- (5) हतवचाः कः वर्तते ?
 (क) पार्वती (ख) चन्द्रचूडः (ग) भिषक् (घ) सज्जनः
- (6) 'स्थूलेषु कः प्रत्ययः' - इत्यत्र प्रत्ययः पदस्य कः अर्थः ?
 (क) ज्ञानम् (ख) विश्वासः (ग) निमित्तम् (घ) उपयोगिता

2. संस्कृतभाषया उत्तराणि यच्छत।

- (1) नौः कुत्र न गच्छति ?
 (2) वचः कुत्र वक्तव्यम् ?
 (3) किं त्रयं स्वयं प्रसरति ?
 (4) 'चन्द्रचूडः' नाम कः ?
 (5) कः बलवान् ?

3. असंदिग्धं समजायो :

- (1) रागः शुक्लपटे यथा।
 (2) न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम्।
 (3) स्थूलेषु कः प्रत्ययः।

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) चन्द्रचूडः (2) शूली (3) नीलकण्ठः (4) स्थाणुः (5) नगाः

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) शक्य-अशक्यनो भेद
 (2) सज्जनानां वयन
 (3) शिव-पार्वतीनो संवाद
 (4) तेजस्वीनां महत्त्व

6. नीचेना श्लोकोनी पूर्ति करो :

- (1) यदशक्यं स्थले ॥
 (2) वार्ता च भूमौ ॥

8. જ્ઞેયં રૂપં તદેવ મે

[પ્રસ્તાવના : મહાકવિ કાલિદાસે અભિજ્ઞાનશાકુંતલનાં મંગલાચરણમાં શંકરની અષ્ટમૂર્તિઓની પરિકલ્પના કરી છે. આમાંથી પ્રેરણા લઈને ઈ. સ. 1981માં તૈયાર થયેલા ધોરણ નવના સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકનું અષ્ટમૂર્તિરહમ્ શીર્ષકથી એક કાવ્ય સંપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ પરિવર્તન કરીને, અહીં નવાં પદો રચીને ચરાચર જગતમાં વ્યાપ્ત ઈશ્વરની અષ્ટમૂર્તિઓની નૂતન પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

ઈશ્વર જેમ સ્વેચ્છાએ કોઈ જાતના દબાણ વગર ‘પોતાનું કર્તવ્ય’ છે, એમ માનીને જીવમાત્ર ઉપર સતત પરોપકારની વર્ષા કરે છે, તેમ માનવસમાજની વિવિધ વ્યવસાયમાં જોડાયેલી વ્યક્તિઓ પણ કોઈ જાતના દબાણ વગર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને સતત કાર્યરત રહે છે. આ કારણે આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ ઈશ્વરનું જ રૂપ છે, એમ અહીં માનવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પદમાં ઈશ્વર પોતાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરે છે. એ મુજબ લોકનું જે હિતકારી અર્થાત્ કલ્યાણ કરનારું રૂપ છે, તે મારું જ રૂપ છે. એ પછી ક્રમશઃ કૃષકઃ, તન્તુવાયઃ, શિલ્પી, પ્રશિક્ષકઃ, વૈદ્યઃ, વૈજ્ઞાનિકઃ, સાધુઃ અને સૈનિકઃ - એમ માનવસમાજનું હિત કરનારા આઠ વ્યવસાયીઓનાં રૂપને ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપ બતાવે છે. આ આઠ વ્યવસાયીઓ માનવજીવનના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, સુખનાં સાધનો, સજ્જનતા અને સુરક્ષાને સાધી આપનારા સામાજિકો છે. પ્રસ્તુત પદોમાં એક બાજુ દરેક માણસને તેમના પ્રત્યે આદરનો ભાવ રાખવાનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ જે-તે વ્યવસાયમાં જોડાયેલી વ્યક્તિઓને તેમનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે નિભાવવાનો ઉપદેશ પણ આપવામાં આવ્યો છે.]

ભગવાન્ ઉવાચ —

નાહં વૈકુण્ઠરાજોઽસ્મિ કૈલાસાધિપતિર્ન વા ।

લોકાનાં હિતકારિ યત્ જ્ઞેયં રૂપં તદેવ મે ॥ 1 ॥

કૃષકાઃ યે કૃષિં કૃત્વા ધાન્યં યચ્છન્તિ સ્વેચ્છયા ।

ઉપકુર્વન્તિ જીવેભ્યઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 2 ॥

વસ્ત્રં વયન્તિ લોકાનાં શીત-તાપ-નિવારકમ્ ।

તન્તુવાયાઃ હિતે લગ્નાઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 3 ॥

રચયન્તિ નિવાસાન્ યે વસન્તિ કુટિરે સ્વયમ્ ।

નિર્માતારઃ શ્રમસ્નાતાઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 4 ॥

વિદ્યાદાને સદા રક્તાઃ સંસ્કારસેચને તથા ।

શિક્ષયન્તિ સમાજં યે તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 5 ॥

વ્યાધિનાશે સદા દક્ષા ભિષજઃ સ્વાસ્થ્યરક્ષકાઃ ।

મોદયન્તિ જનાન્ નિત્યં તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 6 ॥

आविष्कारं नवं कृत्वा दुःखं परिहरन्ति ये ।
प्रेयो वैज्ञानिकाः सन्ति तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 7 ॥

श्रेयस्करा जनानां ये सत्पथं दर्शयन्ति च ।
साधवः साधयन्तीति तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 8 ॥

येषां देशहितायैव प्राणाः ज्ञानं तथा बलम् ।
सैनिकाः राष्ट्ररक्षायै तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 9 ॥

कृषकः तन्तुवायश्च शिल्पी प्रशिक्षकस्तथा ।
वैद्यो वैज्ञानिकः साधुः सैनिक इति विश्रुताः ॥ 10 ॥

अहमिव विना भेदं हितमष्टौ प्रकुर्वते ।
नित्यं हितकरा ह्येते तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 11 ॥

टिप्पणी

1. वैकुण्ठराजः (वैकुण्ठस्य राजा - ष.त.) वैकुण्ठना राजा, भगवान् विष्णु कैलासाधिपतिः (कैलासस्य अधिपतिः - ष.त.) कैलास पर्वतना स्वामी, भगवान् शिव हितकारि (हितं कर्तुम् शीलम् (हित + अम् कृ + णिनि > इन् - कृ.) - उप.तत्पु.) छित करवाना स्वभाववाणो, छित करनार ज्ञेयम् (ज्ञा + यत् > य विध्यर्थ कृ.) ज्ञाप्तुं शोभते. समजवुं
2. कृषकाः भेदुतो, किसान यच्छन्ति (दा > यच्छ् आपवुं व.अ.ब.व.) आपे छे. स्वेच्छया (स्वस्य इच्छा, तथा - ष.तत्पु.) पोतानी छच्छथी उपकुर्वन्ति (उप + कृ उपकार करवो व.अ.ब.व.) उपकार करे छे. लवुं करे छे. जीवेभ्यः शोवोने माटे
3. वयन्ति (वे > वय् वशवुं, गूथवुं व.अ.ब.व.) वशीने तैयार करे छे, अनावे छे शीत-ताप-निवारकम् (शीतं च तापः च - शीततापौ (इ.द्व.). शीततापयोः निवारकः, तम् - ष.त.) ठंडी, गरमीनुं निवारण करनार तन्तुवायाः वशकरो, वस्त्र अनावनारा लग्नाः (लग् लागवुं, जोडाववुं + क्त > त क.भ.कृ.) जोडायेला
4. रचयन्ति (रच् + (प्रे) णिच् > इ रचवुं, अनाववुं व.अ.ब.व.) अनावे छे, रचे छे निवासान् मकानोने, निवासस्थानोने वसन्ति (वस् रडेवुं व.अ.ब.व.) रडे छे, निवास करे छे कुटिरे नानां घरमां, जंपडीमां निर्मातारः निर्माण करनारा, कडियाओ श्रमस्नाताः (श्रमेण स्नाताः - तृ.तत्पु.) मडेनतथी पलणी जनारा, परसेवाथी स्नान करनारा.
5. विद्यादाने (विद्यायाः दानम्, तस्मिन् - ष.तत्पु.) विद्याना दानमां रक्ताः (रज्ज् लागेला रडेवुं + क्त > त क.भ.कृ.) लागेला संस्कारसेचने (संस्काराणां सेचनम्, तस्मिन् - ष.तत्पु.) संस्कारोना सिंचनमां शिक्षयन्ति (शिक्ष + (प्रे) णिच् > इ शीभववुं व.अ.ब.व.) शीभवे छे, लशावे छे.
6. व्याधिनाशे (व्याधीनाम् नाशः, तस्मिन् - ष.तत्पु.) रोगनो नाश करवामां, रोगना निवारणमां दक्षाः निपुण, डॉशियार भिषजः (भिषज् पुं. प्र. ब.व.) वैद्यो, डॉक्टर स्वास्थ्यरक्षकाः (स्वास्थ्यस्य रक्षकाः - ष.तत्पु.) स्वास्थ्यनुं रक्षण

કરનારા મોદયન્તિ (મુદ્ + (પ્રે) ણિચ્ > ઙ્ ણુશ રાખવું, પ્રસન્ન કરવું વ.અ.બ.વ.) ખુશ રાખે છે, પ્રસન્ન કરે છે.

7. નવમ્ નવા આવિષ્કારમ્ (નવી) શોધને, ખોજને પરિહરન્તિ (પરિ+ હ નિવારણ કરવું વ.અ.બ.વ.) નિવારણ કરે છે, દૂર કરે છે પ્રેયઃ ભૌતિક સુખ આપનાર વૈજ્ઞાનિકાઃ વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો.

8. શ્રેયસ્કરાઃ શ્રેય અર્થાત્ આત્મકલ્યાણ કરનારા, કલ્યાણ કરનારા સત્યથમ્ સજ્જનોના માર્ગને, સાચા રસ્તાને દર્શયન્તિ (દૃશ્+ (પ્રે) ણિચ્ > ઙ્ દેખાડવું વ.અ.બ.વ.) દેખાડે છે, બતાવે છે સાધવઃ સાધુ લોકો, સજ્જનો સાધયન્તિ (સાધ્+ (પ્રે) ણિચ્ > ઙ્ સાધી આપવું, સિદ્ધ કરી આપવું વ.અ.બ.વ.) સાધી આપે છે, સિદ્ધ કરી આપે છે ઙ્ અંતે કારણે, એથી.

9. દેશહિતાય દેશના કલ્યાણને માટે પ્રાણાઃ પ્રાણ (પ્રાણ શબ્દ નિત્ય બહુવચનમાં વપરાય છે.) રાષ્ટ્રરક્ષાયૈ રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે.

10. શિલ્પી કડિયો, કારીગર પ્રશિક્ષકઃ શિક્ષક વૈદ્યઃ વૈદ્ય, ડોક્ટર, ચિકિત્સક વિશ્રુતાઃ (વિ + શ્રુ સાંભળવું + વ્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) જાણીતા છે.

11. વિના ભેદમ્ ભેદ વગર, ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય અષ્ટૌ આઠ પ્રકુર્વતે (પ્ર + કૃ કરવું વ.અ.વ.) કરે છે.

સન્ધિ

નાહં વૈકુઠરાજોઽસ્મિ (ન અહમ્ વૈકુઠરાજઃ અસ્મિ) । કૈલાસાધિપતિર્ન (કૈલાસાધિપતિઃ ન) । તદેવ (તત્ એવ) । ત એવ (તે એવ) । શ્રેયસ્કરા જનાનામ્ (શ્રેયસ્કરાઃ જનાનામ્) । સાધયન્તીતિ (સાધયન્તિ ઙ્ અંતે) । દેશહિતાયૈવ (દેશહિતાય એવ) । તન્તુવાયશ્ચ (તન્તુવાયઃ ચ) । પ્રશિક્ષકસ્તથા (પ્રશિક્ષકઃ તથા) । વૈદ્યો વૈજ્ઞાનિકઃ (વૈદ્યઃ વૈજ્ઞાનિકઃ) । સૈનિક ઙ્ અંતે (સૈનિકઃ ઙ્ અંતે) । હિતકરા હ્યેતે (હિતકરાઃ હિ એતે) ।

વિશેષ

1. તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ।

પરમ સત્તાનું અસ્તિત્વ કણકણમાં છે, એમ મનાય છે. કણકણમાં વ્યાપીને રહેલી આ સત્તાનો અહેસાસ જ્ઞાનથી થાય છે. પરંતુ જ્યારે આ સત્તાનો કર્મથી અહેસાસ કરવાની ભક્તને કામના થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ રૂપની અપેક્ષા રહે છે. આ સંદર્ભે ઈશ્વરનાં વિવિધ રૂપોની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે. ક્યારેક કર્મની સમાનતાથી પણ સ્વરૂપની સમાનતા સિદ્ધ થતી હોય છે. ઈશ્વર સ્વેચ્છાએ કોઈ જાતના દબાણ વગર પરહિતનું કર્મ કરી રહ્યા છે, તેમ માનવસમાજના કૃષક વગેરે પણ પોતપોતાનાં કર્મ કરી રહ્યા છે. આમ, કર્મની સમાનતાને તથા પરોપકારની ઉચ્ચ ભાવનાને કારણે કૃષક વગેરેને પોતાનાં અન્યરૂપો તરીકે જોવાનું ઈશ્વર જણાવી રહ્યા છે.

2. નિત્યં હિતકરાઃ હ્યેતે ।

માનવજીવનમાં આહાર, વસ્ત્ર, આવાસ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, ભૌતિક સાધનો, આધ્યાત્મિક વિચારો અને સુરક્ષા - આ બધું અનિવાર્ય છે. આ બધાની સુવિધા આપનાર વ્યક્તિઓ ક્રમશઃ ખેડૂત, વણકર, કડિયો, શિક્ષક, વૈદ્ય, વૈજ્ઞાનિક, સંત-સાધુ અને સૈનિક છે. આ બધા માત્ર અર્થોપાર્જન માટે જ કામ કરે છે, એમ નથી. પરંતુ તેઓ પરોપકારની ભાવના રાખીને સહુ માટે સમાનતાથી વર્તે છે. આ કારણે તેઓ સહુના નિત્ય ઉપકારક છે. આવો ઉપકાર તેઓ સહુનું હિત સધાય એ રીતે કરતા હોવાથી તે સહુને અહીં હિતકર્તા પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

3. પ્રેયઃ ।

શારીરિક સુખ અને કલ્યાણને લગતી બાબતો તેમજ તદનુરૂપ સાધન-સામગ્રીને પ્રેય કહે છે. જેમ કે ભોજન, વસ્ત્ર વગેરે. આ બધું શરીરને સુખ આપે છે અને શરીરનું કલ્યાણ કરે છે. આવી જ રીતે શરીરને સુખ કે તુષ્ટિ આપનાર બીજી અનેક પ્રકારની ભૌતિક સાધન-સામગ્રી પ્રેય કહેવાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે શરીર નાશવંત છે. તેથી શરીરનો નાશ થતાં આ પ્રકારની સાધન-સામગ્રી પણ એક રીતે તો નાશ જ થઈ જાય છે. આ રીતે જોતાં પ્રેયનો સંબંધ શરીર સાથે છે. તેથી જ્યાં સુધી શરીર હોય છે, ત્યાં સુધી જ આ પ્રેયનું અસ્તિત્વ હોય છે. શરીર ક્ષણભંગુર છે, તેથી પ્રેય પણ ક્ષણભંગુર છે.

4. શ્રેયઃ ।

આત્મકલ્યાણ અને આત્મસંતુષ્ટિને લગતી બાબતો તથા સાધન-સામગ્રીને શ્રેય કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માના આનંદને શ્રેય કહે છે. આત્મા અવિનાશી અને શાશ્વત છે, તેથી આત્માનો આનંદ પણ અવિનાશી અને શાશ્વત છે. જ્ઞાન, દયા-કરુણા, પરોપકારભાવના વગેરે શ્રેયની કોટિમાં આવે છે. માટે શ્રેયનું અનુસરણ હિતકારક છે.

5. સાધવઃ ।

સાધુ-સંતો પાસે બે પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. એક શાસ્ત્રોનું અને બીજું આત્મતત્ત્વનું. આ બંને પ્રકારના જ્ઞાન દ્વારા તેઓ માનવમાત્રનું કલ્યાણ કરે છે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર અને કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા વગર તેઓ સહુને જ્ઞાન પીરસે છે, જે જ્ઞાન દ્વારા માણસ પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે છે.

આ રીતે ઉપકાર કરનાર સાધુ-સંતોની સમગ્ર માનવસમાજને સદા-સર્વદા આવશ્યકતા રહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ સંસ્કૃતભાષયા લિખત ।

- (1) ભગવતઃ કિં રૂપં જ્ઞેયમ્ ?
- (2) ધાન્યં કે ચચ્છન્તિ ?
- (3) વસ્ત્રાણિ કીદૃશાનિ ભવન્તિ ?
- (4) નિર્માતારઃ સ્વયં કુત્ર વસન્તિ ?
- (5) શિક્ષકાઃ કિં કુર્વન્તિ ?
- (6) સૈનિકાનાં કિં કિં રાષ્ટ્રક્ષાયૈ ભવતિ ?

2. સસંદર્ભ સમજાવો :

- (1) નાહં વૈકુણ્ઠરાજોઽસ્મિ ।
- (2) જ્ઞેયં રૂપં તદેવ મે ।
- (3) સત્પથં દર્શયન્તિ ચ ।

3. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) प्रेयः ।
- (2) श्रेयस्कराः ।
- (3) साधवः ।
- (4) वैज्ञानिकाः ।

4. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) भगवाननां विविध स्वरूपो
- (2) कृषकनुं मडत्व
- (3) शिक्षकनुं कार्य

5. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत ।

क-वर्गः

- (1) तस्मात् रूपं तदेव मे
- (2) उपकुर्वन्ति जीवेभ्यः
- (3) सत्पथं दर्शयन्ति
- (4) दुःखं परिहरन्ति
- (5) वस्त्रं वयन्ति

ख-वर्गः

- (1) कृषकाः
- (2) तन्तुवायाः
- (3) भगवान्
- (4) साधवः
- (5) भिषजः
- (6) वैज्ञानिकाः

9. किं वैद्येन प्रयोजनम्

[प्रस्तावना : संस्कृतविद्यामां आयुर्वेद पण अेक विद्या तरीके प्रतिष्ठित छे. आमां यरक, सुश्रुत तथा भावप्रकाश जेवा अनेक ग्रंथोनो समावेश थाय छे. आ बधा ग्रंथोमां भूष ज सूक्ष्मताथी जे-ते विषयनी विचारणा करवामां आवी छे अने तेने समजवा माटे पूर्वापरनो संदर्भ जाणमां डोवो जरूरी थर्ष पडे छे. परंतु क्यारेक क्यारेक कोर्षक विषयनी विचारणा दरभियान मुक्तइपे अमुक मूल्यवान विचार पण रजू थर्ष जतो डोय छे. आवा विचारो सामान्य जनमानसना मनमां वसी जता डोय छे अने तेथी तेनो लाभ सडु कोर्ष लर्ष शकतुं डोय छे. प्रस्तुत पाठमां आयुर्वेद विद्याना जुदा जुदा ग्रंथोमांथी सात पधोनो संग्रह करवामां आव्यो छे.]

स्वास्थ्य जवननुं प्रथम सुभ छे. तेने जाणवी राभववा माटे केटलुंक ज्ञान अपेक्षित छे. अडी प्रथम पधमां भोजनने अंते, दिवसने अंते अने रात्रिने अंते जे पदार्थोनुं सेवन करवानुं छे, तेनो निर्देश छे. दिवसमां केटली वार भावाथी शुं शुं थाय छे, तेनी वात बीजा पधमां छे. त्रीजा पधमां माणस पोतानो वैध पोते ज बनी रडे, ते माटेनी वात करवामां आवी छे. अे पछी योथा पधमां आयुर्वेदशास्त्रनो सिद्धांत रजू थयो छे. छहुं पध चिकित्सा करनार व्यक्तित्नी योग्यतानुं वर्णन करे छे. छेल्वां बे पधो शारीरिक स्वास्थ्य माटे व्यायामनी उपयोगिताने सूचवनां छे.]

आ पधोमां पीरसायेलुं ज्ञान प्राप्त करीने तेना अनुसंधाने केटलोक पुरुषार्थ अपेक्षित छे. पाठनो अभ्यास करीने तेना इण तरीके प्राप्त ज्ञाननो आधार लर्ष विद्यार्थीओ पोतानी दिनचर्यामां जरूरी सावधानी राभे, ते अपेक्षित छे.]

भोजनान्ते पिबेत् तक्रम् दिनान्ते च पिबेत् पयः ।

निशान्ते च पिबेत् वारि किं वैद्येन प्रयोजनम् ॥ 1 ॥

एकभुक्तं सदारोग्यं द्विभुक्तं बलवर्धनम् ।

त्रिभुक्तं च सदारोगं चतुर्भुक्तं तु मारकम् ॥ 2 ॥

हिताहारा मिताहारा अल्पाहाराश्च ये जनाः ।

न तान् वैद्याश्चिकित्सन्ति आत्मनस्ते चिकित्सकाः ॥ 3 ॥

आहारं पचति वह्निः दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ 4 ॥

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ 5 ॥

व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ 6 ॥

વયોબલશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ।

સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્ વ્યાયામમન્યથા રોગમાપ્નુયાત્ ॥ 7 ॥

(સુશ્રુતસંહિતાયામ્, ચિકિત્સાસ્થાને 24 તમઃ અધ્યાયઃ)

ટિપ્પણી

1. ભોજનાન્તે (ભોજનસ્ય અન્તે - ષ.તત્પુ.) ભોજન પછી પિબેત્ (પા > પિબ્ વિધ્યર્થ. અ. એ.વ.) પીવું જોઈએ. તક્રમ્ ઇાશ, દિનાન્તે (દિનસ્ય અન્તે - ષ.તત્પુ.) દિવસના અંતે (રાત્રે) પયઃ (પયસ્ નપું. દ્વિ. એ.વ.) દૂધને નિશાન્તે (નિશાયાઃ અન્તે - ષ.તત્પુ.) રાત્રિના અંતે (સવારે) વૈદ્યેન પ્રયોજનમ્ વૈદ્ય-ડૉક્ટરનું શું પ્રયોજન રહે. (અર્થાત્ વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની જરૂર રહેતી નથી.)

2. એકભુક્તમ્ (એકં ચ તત્ ભુક્તમ્ - કર્મ.) એકવાર કરેલું ભોજન સદારોગ્યમ્ હંમેશાં માટે આરોગ્ય (જાળવી રાખે છે.) દ્વિભુક્તમ્ બે વાર કરેલું ભોજન બલવર્ધનમ્ શક્તિને વધારનાર છે. ત્રિભુક્તમ્ ત્રણવાર કરેલું ભોજન સદારોગ્યમ્ હંમેશાં માટે રોગ (કરનારું હોય છે.) ચતુર્ભુક્તમ્ ચાર વાર કરેલું ભોજન મારકમ્ મારી નાખનારું. મૃત્યુકારક, મૃત્યુપ્રદ (બની રહે છે.)

3. હિતાહારાઃ (હિતઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) હિતકારક ભોજનવાળા મિતાહારાઃ (મિતઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) માપસરના ભોજનવાળા અલ્પાહારાઃ (અલ્પઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) થોડા ભોજનવાળા ચિકિત્સન્તિ (ચિકિત્સ વ. અ. બ.વ.) ચિકિત્સા કરે છે આત્મનઃ (આત્મન્ ષ.એ.વ.) પોતાના ચિકિત્સકાઃ વૈદ્યો, રોગનો ઉપચાર કરનારા.

4. આહારમ્ આહારને વહ્નિઃ અગ્નિ દોષાન્ દોષોને આહારવર્જિતઃ (આહારેણ વર્જિતઃ - તૃ.તત્પુ.) આહાર વિનાનો ધાતૂન્ ધાતુઓને વાત, પિત્ત અને કફને (આયુર્વેદના મત મુજબ વાત, પિત્ત અને કફ શરીરને ધારણ કરતા હોવાથી ધાતુ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનું સમપ્રમાણ એ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે અને વિષમપ્રમાણ એ અસ્વાસ્થ્ય-રોગનું લક્ષણ છે. ક્ષીણેષુ (દોષેષુ) દોષો ક્ષીણ થતાં, દોષ જ્યારે ઘટી જાય છે, ત્યારે (ક્ષીણેષુ (દોષેષુ) સતિ સપ્તમી પ્રયોગ છે. યદા દોષાઃ ક્ષીણાઃ ભવન્તિ તદા) જીવિતમ્ જીવન ધાતુસંક્ષયે (ધાતુનામ્ સંક્ષયઃ, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) ધાતુઓનો નાશ થાય ત્યારે

5. સ્મૃતિમાન્ સ્મરણ શક્તિવાળો યુક્તિહેતુઃ (યુક્તિઃ ચ હેતુઃ ચ - ઇ.દ્વ., યુક્તિહેતૂ જાનાતિ ઇતિ - ઉપ.તત્પુ.) યુક્તિ એટલે કે ઉપાય અને હેતુ એટલે કે કારણને જાણનાર જિતાત્મા (જિતઃ આત્મા યેન સઃ - બહુ.) પોતાના આત્મા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રતિપત્તિમાન્ સારી પરીક્ષા કરી જાણનાર ભિષક્ વૈદ્ય, ડૉક્ટર ઔષધસંયોગૈઃ (ઔષધાનામ્ સંયોગઃ, તૈઃ - ષ.તત્પુ.) ઔષધોના સંયોગ કે મિશ્રણથી ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સા, નિદાનને.

6. વ્યાયામસ્વિન્નગાત્રસ્ય (વ્યાયામેણ સ્વિન્નાનિ ગાત્રાણિ યસ્ય સઃ, તસ્ય - બહુ.) વ્યાયામથી થાકેલાં અંગોવાળો પદ્મ્યામ્ બંને પગોથી ઉદ્વર્તિતસ્ય (ઉત્ + વૃત્ આગળ વર્તવું વત્ ક.ભૂ.કૃ.) આગળ વર્તનારને, આગળ ગતિ કરનારને વ્યાધયઃ રોગો, બીમારીઓ ન ઉપસર્પન્તિ (ઉપ + સર્પ વ. અ.બ.વ.) પાસે જતી નથી. વૈનતેયમ્ (વિનતાયાઃ અપત્યં પુમાન્ - ત.પ્ર અપત્યાર્થક શબ્દ) ગરુડની પાસે ઇવ જેમ ઊરગાઃ (ઊરસા ગચ્છન્તિ - ઉપ. તત્પુ.) સર્પો.

7. વયોબલશરીરાણિ (વયઃ ચ બલં ચ શરીરં ચ - ઇ.દ્વ.) ઉંમર, શક્તિ અને શરીરને દેશકાલાશનાનિ (દેશઃ ચ કાલઃ ચ અશનમ્ ચ - ઇ.દ્વ.) સ્થાન, સમય અને ભોજન (આહાર) સમીક્ષ્ય બરાબર તપાસીને કુર્યાત્ કરવું જોઈએ (કૃ કરવું વિ અ. એ.વ.) આપ્નુયાત્ (આપ્ વિ. અ.એ.વ.) પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સન્ધિ

અલ્પાહારાશ્ચ (અલ્પાહારાઃ ચ) । વૈદ્યાશ્ચિકિત્સન્તિ (વૈદ્યાઃ ચિકિત્સન્તિ) । આત્મનસ્તે (આત્મનઃ તે) । યુક્તિહેતુઃ જિતાત્મા (યુક્તિહેતુઃ જિતાત્મા) । ભિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સામ્ (ભિષક્ ઔષધસંયોગૈઃ ચિકિત્સામ્) । વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ (વ્યાધયઃ ન ઉપસર્પન્તિ) । વૈનતેયમિવોરગાઃ (વૈનતેયમ્ ઇવ ઊરગાઃ) ।

વિશેષ

1. આત્મનસ્તે ચિકિત્સકાઃ ।

પોતાની જાતે પોતાની ચિકિત્સા કરનાર. જે માણસ હિતાહારી છે અર્થાત્ હિત કરનારું ભોજન કરે છે; ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય, તોપણ મિતાહાર અર્થાત્ માફકસરનું ભોજન કરે છે. અને જે માણસ અલ્પાહાર અર્થાત્ એક સામટું નહિ, પરંતુ થોડું થોડું ભોજન કરે છે, તે માણસ હકીકતમાં પોતાની ચિકિત્સા પોતે જ કરી રહ્યો છે, એમ સમજવું જોઈએ. સાર એ છે કે, જો માણસ પોતાના ભોજનકર્મમાં હિતકારક, માફકસર અને અલ્પ ભોજન કરવાનું રાખે, તો તેને કોઈ રોગ થાય નહિ, પરિણામે એને કોઈ વૈદ્ય પાસે પણ જવાનું રહેતું નથી. પરંતુ જે માણસ પોતાના ભોજનની બાબતમાં સાવધાની રાખતો નથી, તે રોગી બને છે અને તેને વારંવાર વૈદ્યની પાસે જવાનું થાય છે. એકવાર રોગી થયા પછી, નીરોગી બનવા માટે પુનઃપુનઃ વૈદ્યનો આશ્રય લેવાનો થાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

2. ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ।

ચિકિત્સા કરવાનું કર્મ ગમે તે કરી શકે નહિ, કેમ કે એ કર્મ અને તેનું ફળ સીધી રીતે રોગીના જીવન સાથે સંકળાયેલું હોય છે. એટલે કોઈ સામાન્ય માણસ ચિકિત્સાનું કર્મ કરવા લાગે, તો ક્યારેક રોગીનું જીવન સંકટમાં પણ આવી જાય છે. આ કારણે ચિકિત્સકની પાસે ચિકિત્સા કરવાની એક ચોક્કસ યોગ્યતા હોવી જોઈએ. આ યોગ્યતા ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબતો છે, કે જે ચિકિત્સકની પાસે હોવી જોઈએ. જેમ કે - ચિકિત્સકની પાસે સ્મરણશક્તિ હોવી જોઈએ. એ ઉપાય તથા હેતુને જાણનારો હોવો જોઈએ. વળી, તે જિતાત્મા અર્થાત્ પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવેલો હોવો જોઈએ અને અંતે ઉચિત પરીક્ષા કરીને નિદાન કરી ચિકિત્સા કરે, તેવો હોવો જોઈએ. આવો ચિકિત્સક જ રોગીની ચિકિત્સા કરી શકે છે.

3. સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્ વ્યાયામમ્ ।

માણસે પોતાના શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે વ્યાયામ કરવો બહુ જરૂરી છે. વ્યાયામ કરનારી વ્યક્તિએ કેટલીક વાતો ધ્યાન રાખવા જેવી છે. જેમ કે, પોતાની વયને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાયામ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિને માટે વ્યાયામ એકસરખો હોતો નથી, પરંતુ વય પ્રમાણે વ્યાયામ જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. એવી જ રીતે પોતાનું બળ અને શરીરને જોઈને વ્યાયામ કરવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક બાબતો પણ ધ્યાન રાખવી જોઈએ. તે છે - દેશ, કાળ અને અશન અર્થાત્ ભોજન. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવો દેશ હોય અને કાળ હોય, તે પ્રમાણે વ્યાયામ કરવો જોઈએ. વળી, એક સરખા દેશ-કાળવાળા માણસોએ પણ પોતપોતાના ભોજનનો પણ ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. જે વ્યક્તિને સાદું ભોજન પ્રાપ્ત હોય, તો તેણે તે રીતે અને જે વ્યક્તિને પૌષ્ટિક ભોજન પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તેણે એ રીતે વ્યાયામ કરવો જોઈએ. આમ, વ્યાયામ કરવો, પણ સારી રીતે જોઈને, વિચારીને વ્યાયામ કરવો જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) દિનાન્તઃ નામ કિમ્ ?

(ક) રાત્રિઃ (ખ) પ્રભાતમ્ (ગ) મધ્યાહ્નમ્ (ઘ) અપરાહ્નમ્

(2) ત્રિભુક્તમ્ કીદૃશં ભવતિ ?

(ક) સદારોગમ્ (ખ) સદાસ્વસ્થમ્ (ગ) સદાદુઃખમ્ (ઘ) મારકમ્

- (3) धातवः इत्यस्य प्रकरणानुरूपः अर्थः कः ?
 (क) वातपित्तादयः (ख) सुवर्णरजतादयः (ग) भ्वादयः (घ) रसादयः
- (4) वैनतेयः नाम कः ?
 (क) सर्पः (ख) हंसः (ग) गरुडः (घ) गृध्रः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत ।

- (1) वारि कदा पेयम् ?
 (2) भोजनान्ते किं पेयम् अस्ति ?
 (3) कीदृग् भोजनं बलवर्धनं प्रोक्तम् ?
 (4) चतुर्भुक्तं भोजनं कीदृशं प्रोक्तम् ?
 (5) के आत्मनः चिकित्सकाः भवन्ति ?
 (6) कः चिकित्सां कर्तुमर्हति ?
 (7) व्याधयः कं न उपसर्पन्ति ?

3. असंढर्भ समजावो :

- (1) किं वैद्येन प्रयोजनम् ।
 (2) आहारं पचति वह्निः ।
 (3) समीक्ष्य कुर्याद् व्यायामम् ।

4. नीयेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) वैद्यनी जडुर क्यारे रडेती नथी ?
 (2) भोजनना डेटला प्रकारो क्त्वा छे ? कया कया ?
 (3) यार प्रकारना भोजननां परिणामो कया कया छे ?
 (4) चिकित्सकमां कया कया गुणो डोवा जडुरी छे ?
 (5) व्यायाम डेवी रीते करवो जोईअे ?

5. विवरण्णात्मक नोंध लणो :

- (1) व्याधयः ।
 (2) धातवः ।

6. समीक्षात्मक नोंध लणो :

- (1) भोजनना प्रकारो
 (2) आहार अने व्यायाम

10. અન્યોક્તયઃ

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતભાષા અને સાહિત્યમાં અલંકારોનું આગવું સ્થાન છે. આ કારણથી સંસ્કૃતજગતમાં સાહિત્યશાસ્ત્રને અલંકારશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અલંકારોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, પણ તેમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા એક વિશિષ્ટ અલંકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તે એટલા સુધી કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની જાતને સંસ્કૃત કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી હોય, તો તેણે પોતાના કાવ્યમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારનો સમુચિત પ્રમાણમાં પ્રયોગ કરવો પડે. આમ, સંસ્કૃત કાવ્યસૃષ્ટિમાં આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર કવિની વિશિષ્ટ પ્રતિભાની ઓળખ જેવો બની રહ્યો છે. આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાને અન્યોક્તિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એનું કારણ એ છે કે અહીં જે વસ્તુનું વર્ણન હોય, તેને બહાનું બનાવીને કોઈ અન્ય જ વસ્તુનું વર્ણન કરવાનું લક્ષ્ય રહેલું હોય છે.]

આ પાઠમાં સંસ્કૃતસાહિત્યના વિવિધ ગ્રંથોમાંથી પસંદ કરીને છ પદ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં પદ્યોમાં અન્યોક્તિ છે. પ્રથમ પદ્યમાં શેષનાગને બહાને માણસને વધારે પડતી ભૌતિક સુવિધાઓ ન ભોગવવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. દ્વિતીય પદ્યમાં કર્ણની પ્રશંસા છે, પણ તે લાગુ પડે છે બધા જ દાતાજનોને. તૃતીય પદ્યમાં વાત વૃક્ષની છે. તે પરોપકાર કરનારી દરેક વ્યક્તિને વિશિષ્ટ સંદેશ આપે છે. ચતુર્થ અને પંચમ પદ્યના વિષયવસ્તુમાં ક્રમશઃ જળ અને કમળ કેન્દ્રમાં છે. પણ વિચારતાં તેમને દરેક માણસની સાથે મૂકી શકાય છે. છેલ્લું પદ્ય કૂતરાનું અને હાથીનું વર્ણન કરે છે. પણ, તેમાં બે પ્રકારના માણસોની પ્રવૃત્તિ આલેખી છે અને સ્વમાન સર્વોપરિ છે, એવો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

અપ્રસ્તુતને સમજવા માટે સામાજિક વ્યવસ્થા, લોકાચાર, રૂઢિ, શ્લેષ, વિરોધ વગેરે આવશ્યક હોઈને કવિને માટે અને વાચકને માટે થોડો પડકાર સામે આવે છે, પણ તે સરસ રીતે સમજાય તો વાચકને અનેરો આનંદ પણ આપે છે.]

યતિ તે નાગ શીર્ષાણિ તતિ તે નાગ વેદનાઃ ।

ન સન્તિ નાગ શીર્ષાણિ ન સન્તિ નાગ વેદનાઃ ॥ 1 ॥

एकः कर्णमहीपतिः प्रतिदिनं लक्षाधिका याचकाः

कस्मै किं वितरिष्यतीति मनसा चिन्तां वृथा मा कृथाः ।

आस्ते किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्यम्बुजं किं रविः

चन्द्रः किं प्रतिकैरवं प्रतिलतागुल्मं किमम्भोधरः ॥ 2 ॥

अध्वन्यध्वनि तरवः पथि पथि पथिकैः उपास्यते छाया ।

धन्याः स कोऽपि विटपी यमध्वगो गृहगतः स्मरति ॥ 3 ॥

शैत्यं नाम गुणः तवास्ति सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेण यस्यापरे ।

किं वातः परमुच्यते स्तुतिपदं यज्जीवनं देहिनाम्

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ॥ 4 ॥

નિરર્થકં જન્મ ગતં નલિન્યાઃ યયા ન દૃષ્ટં તુહિનાંશુભિમ્બમ્ ।
 ઉત્પત્તિરિન્દોરપિ નિષ્ફલૈવ દૃષ્ટા પ્રફુલ્લા નલિની ન યેન ॥ 5 ॥
 લાઙ્ગૂલચાલનમ્ અધઃ ચરણાવપાતમ્
 ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।
 શ્વા પિણ્ડદસ્ય કુરુતે ગજપુઙ્ગવસ્તુ
 ધીરં વિલોકયતિ ચાટુશતૈશ્ચ ભુઙ્ક્તે ॥ 6 ॥

ટિપ્પણી

1. યતિ (અ.) જેટલાં તે (તવ - તે, યુષ્મદ્ ષ.એ.વ. વૈકલ્પિક રૂપ) તારાં નાગ (નાગ સં.એ.વ.) હે નાગ શીર્ષાણિ મસ્તકો તતિ (અ.) તેટલી વેદનાઃ પીડાઓ.

2. કર્ણમહીપતિઃ (કર્ણઃ ચાસૌ મહીપતિઃ - કર્મ.) રાજા કર્ણ લક્ષ્યાધિકાઃ લાખથી પણ વધારે (લાખોની સંખ્યામાં, અસંખ્ય કે અનેક) વિતરિષ્યતિ ઇતિ વિતરણ કરશે, એમ મનસા (મનસ્ નપુ. તૂ.એ.વ.) મનથી વૃથા નકામી, વ્યર્થ મા કૃથાઃ (અકૃથાઃ - કૃ અ.ભૂ. મ. એ.વ., અહીં મા શબ્દનો પ્રયોગ હોઈ અકૃથાઃને બદલે કૃથાઃ પ્રયોગ થયો છે.) કારણ વગર ખોટી ચિંતા કરીશ નહિ. આસ્તે (અસ્ વ. અ. એ.વ.) હોય છે કિમ્ શું પ્રતિયાચકમ્ પ્રત્યેક ભિક્ષુક માટે, દરેક માંગનાર માટે સુરતરુઃ કલ્પતરુ (સુરાણામ્ તરુઃ ષ.તત્પુ.) પ્રત્યમ્બુજમ્ (અમ્બુનિ જાયતે ઇતિ - અમ્બુજમ્, ઉપ. તત્પુ.) (અમ્બુજમ્ અમ્બુજમ્ પ્રતિ - પ્રત્યમ્બુજમ્ અ.ભા.) પ્રત્યેક કમળ માટે પ્રતિકૈરવમ્ પ્રત્યેક પોયણી (રાત્રિકમળ) માટે પ્રતિલતાગુલ્મમ્ પ્રત્યેક લતા સમૂહ માટે અમ્બોધરઃ વાદળ. (પર્યાય - પયોધરઃ, જલધરઃ, મેઘઃ, વારિદઃ)

3. અધ્વનિ (અધ્વન્ પું. સ.એ.વ.) માર્ગમાં તરવઃ વૃક્ષો પથિ (પથિન્ પું. સ. એ.વ.) માર્ગમાં પથિકૈઃ વટેમાર્ગુ ઉપાસ્યતે (ઉપ + આસ્ કર્મ. વ. અ.એ.વ.) આશ્રય લેવાય છે વિટપી વૃક્ષ અધ્વગઃ (અધ્વાનં ગચ્છતિ ઇતિ અધ્વગઃ - ઉપ. તત્પુ.) વટેમાર્ગુ, યાત્રી, મુસાફર ગૃહગતઃ (ગૃહં ગતઃ - દ્વિ. તત્પુ.) ઘરે પહોંચેલ.

4. શૈત્યમ્ શીતળતા નામ એ નામનું, નામે સહજઃ અમુક વસ્તુની સાથે જન્મેલું, સ્વાભાવિક સ્વાભાવિકી કુદરતી, સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા નિર્મળતા ભૂમઃ (ભૂ બોલવું, કહેવું વ. ડ. બ.વ.) બોલીએ, કહીએ. શુચિતામ્ પવિત્રતાને શુચયઃ (શુચિ સ્ત્રી. પ્ર. બ.વ.) પવિત્ર, સ્વચ્છ, શુદ્ધ કિમ્ શું (પ્રશ્નાર્થ) વાતઃ (વા અતઃ) અથવા તો ઉચ્યતે (વચ્ કહેવું કર્મ. વ. અ. એ.વ.) કહે છે. સ્તુતિપદમ્ (સ્તુતેઃ પદમ્ - ષ.તત્પુ.) વખાણવા લાયક પદ દેહિનામ્ (દેહિન્ ષ.બ.વ.) દેહધારીઓનું, પ્રાણીઓનું નીચપથેન (નીચઃ ચાસૌ પન્થાઃ, તેન - કર્મ.) ઢળતા માર્ગે, નીચ-ખરાબ રસ્તે નિરોદ્ધમ્ (નિ + રુધ્ રોકવું તુમ્ હે.કૃ.) રોકવા માટે ક્ષમઃ સમર્થ.

5. નિરર્થકમ્ નિષ્પ્રયોજન, નકામું ગતમ્ પામ્યું નલિન્યાઃ (નલિની સ્ત્રી. ષ. એ.વ.) (દિવસની) કમળવેલનો (પર્યાય - નલિની, કમલિની, સરોજિની, અમ્બોજિની) યયા જેના દ્વારા તુહિનાંશુભિમ્બમ્ (તુહિનાંશોઃ ભિમ્બમ્ - ષ.તત્પુ.) ચંદ્રબિંબ ઇન્દોઃ (ઇન્દુ પું. ષ. એ.વ.) ચંદ્રના (પર્યાય - ચન્દ્રઃ, તુહિનાંશુઃ, નિશાકરઃ, રાકેશઃ) દૃષ્ટા (દૃશ્ જોવું + ક્ત ક.ભૂ.કૃ.) જોઈ પ્રફુલ્લા ખીલેલી નલિની કમલિની.

6. લાઙ્ગૂલચાલનમ્ (લાઙ્ગૂલસ્ય ચાલનમ્ - ષ.તત્પુ.) પૂંછડી પટપટાવવી તે ચરણાવપાતમ્ (ચરણયોઃ અવપાતમ્ - સ.તત્પુ.) પગમાં પડવું, આળોટવું નિપત્ય (નિ + પત્ નીચે પડવું ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) નીચે પડીને વદનોદરદર્શનમ્ (વદનઞ્ચ ઉદરઞ્ચ - ઇ.દ્વ., વદનોદરયોઃ દર્શનમ્ - ષ.તત્પુ.) મોઢું તથા પેટ બતાવવું શ્વા (શ્વન્ પું. પ્ર. એ.વ.) કૂતરું

पिण्डदस्य (पिण्डम् ददाति, तस्य - उप.तत्पु.) षोडशको टूकडो आपनार कुरुते (कृ क्खुं व. अ. ए.व.) करे छे.
 गजपुङ्गवः (गजेषु पुङ्गवः - स.तत्पु.) श्रेष्ठ हाथी धीरम् धीरतापूर्वक (डियाविशेषण) विलोकयति (वि + लोक् शोवुं
 व. अ. ए.व.) श्रुते छे. चाटुशतैः अतिशय वहालभर्या वयनोथी, लाड-प्यारथी भुङ्क्ते (भुज् व. अ. ए.व.) भोजन करे
 छे. पाय छे.

सन्धि

वितरिष्यतीति (वितरिष्यति इति) । किमम्भोधरः (किम् अम्भोधरः) । स कोऽपि (सः कः अपि) । अध्वगो गृहगतः
 (अध्वगः गृहगतः) । तवास्ति (तव अस्ति) । यस्यापरे (यस्य अपरे) । वातः (वा अतः) । यज्जीवनम् (यत् जीवनम्) । चेन्नीचपथेन
 (चेत् नीचपथेन) । कस्त्वाम् (कः त्वाम्) । उत्पत्तिरिन्दोरपि (उत्पत्तिः इन्दोः अपि) । निष्फलैव (निष्फला एव) । गजपुङ्गवस्तु
 (गजपुङ्गवः तु) । चाटुशतैश्च (चाटुशतैः च) ।

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पम् चित्वा लिखत ।

- (1) ते नाग शीर्षाणि ।
 (क) यति (ख) यदि (ग) तति (घ) तर्हि
- (2) यति शीर्षाणि तति ।
 (क) नागाः (ख) वेदनाः (ग) सुखानि (घ) शीर्षाणि
- (3) प्रत्यम्बुजं किम् ?
 (क) शशी (ख) रविः (ग) रामः (घ) कृष्णः
- (4) कीदृशी स्वच्छता ?
 (क) स्वाभाविकी (ख) परकीया (ग) मध्यमा (घ) अस्वाभाविकी
- (5) कस्य उत्पत्तिः निष्फला ?
 (क) नलिन्याः (ख) इन्दोः (ग) सवितुः (घ) निशायाः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत ।

- (1) कस्य समीपे बहूनि शीर्षाणि सन्ति ?
- (2) प्रति याचकं किं न भवति ?
- (3) अध्वनि अध्वनि किम् ?
- (4) शैत्यं कस्य सहजः गुणः भवति ?
- (5) कस्य जन्म निरर्थकं गतम् ?
- (6) लाङ्गूलचालनं कः करोति ?

3. ससंडर्भ सडडडडडड :

- (1) ँकः कर्णडडडडडडः डुरतडडडडडड लकुषडडडडडडः डडककडडडडः ।
- (2) डडडडडडडड डुरडडडडडडः सुडरतडडडड ।
- (3) कडडडडडडडः क डुडुकुते ।

4. डडडडडड डुरडुडुडुडु डडडडडडडडडड डुतुतर डडडुडुडुडु :

- (1) डसुतक डने डेदुनड डडडड कडडड डुडु कडुडे डुडे ?
- (2) कडुडुडुडु डडडडडडडडडड कडडड कडुडु डडडड डडडडडडड डुडे ?
- (3) डडडुडु डड डडडुडे डुतुतड डुडे ?
- (4) डुडुडु डड डडडुडे डुनुड डुडे ?
- (5) डडडुडु डने कूतरड डडडुडे डुडे डुडे डुडे ?

5. डडडडडडडडडड डुडुडु डडडुडुडुडु :

- (1) सुडरतरुः ।
- (2) लडडुडुडुडुडुडुडुडुडु ।

6. सडडुडुडुडुडु डुडुडु डडडुडुडुडुडुडु :

- (1) डडडुडुडुडु डुडुडु डने डडडुडुडुडु
- (2) डुडुडु डने कडडुडुडुडु डनुडुडुडुडुडुडु
- (3) डडडुडु डने कूतरडडुडु डनुडुडुडुडुडुडुडु

11. द द द इति

[પ્રસ્તાવના : વૈદિકસાહિત્યનું અંતિમ સોપાન ઉપનિષદ છે. આ ઉપનિષદસાહિત્ય એક તરફ ગંભીર તત્ત્વચિંતન માટે પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં બીજી તરફ નાનાં નાનાં સરસ આખ્યાનો દ્વારા ઉપદેશ આપવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પાઠ ઐતરેય ઉપનિષદમાં આવતા એક સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનના આધારે સંપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.]

પૃથ્વી ઉપર રહેતો માનવસમૂહ આકૃતિ વગેરેને કારણે, સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે, તો એક સરખો લાગે, પણ જો સૂક્ષ્મતાથી વિચારવામાં આવે, તો આ માનવસમૂહ ત્રિવિધ રૂપમાં વહેંચાયેલો જોઈ શકાય. કેટલાક માણસો ઈન્દ્રિયોના દમનથી દૂર રહે છે. ઈન્દ્રિય જેમ ઈચ્છે છે, તેમ વર્તવા તૈયાર રહે છે. કેટલાક લોકો પોતાની પાસે ઘણી બધી સાધન-સામગ્રી હોવા છતાં, તેનું દાન કરવામાં કંઈ સમજતા નથી. જ્યારે કેટલાક લોકો દયા વગેરે માનવીય ભાવનાઓનો આદર કરવામાં માનતા નથી. આ પ્રકારના લોકોને પ્રજાના કષ્ટની કે તકલીફની કોઈ પ્રતીતિ જ હોતી નથી. આ ત્રણેય પ્રકારના માનવસમૂહ માટે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ જે એક વર્ણનો ઉપદેશ આપ્યો, તે છે - દ.

વિશ્વસાહિત્યમાં કદાચ આટલો નાનો અને વ્યાપક ઉપદેશ જડે, એમ નથી. ઉપનિષદમાં ભલે આ ઉપદેશ દેવ, માનવ અને દાનવને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોય, પણ વર્તમાન સંદર્ભે એને વિશ્વમાં વસતા માનવમાત્રને લાગુ પાડવાનો છે. એ પ્રમાણે સમગ્ર માનવસમાજ જો દમન, દાન અને દયાનો ઉપાસક બની જાય, તો ઘણી બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ આપોઆપ થઈ જાય એમ છે.]

उपनिषत्सु संवादरूपेण अतीव मनोहराः उपदेशाः शोभन्ते । अत्र ऐतरेयोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये ब्राह्मणे स्वपुत्रान् प्रति प्रजापतेः यः उपदेशः उपलभ्यते, तदत्र प्रस्तूयते ।

પ્રજાપતેઃ ત્રયઃ પુત્રાઃ દેવાઃ મનુષ્યાઃ અસુરાઃ ચ આસન્ । તેષુ દેવાઃ પ્રજાપતિં પ્રથમં પ્રાર્થિતવન્તઃ યત્ અસ્મભ્યં હિતકારકમ્ અક્ષરમ્ ઉપદિશતુ ઇતિ । તદા પ્રજાપતિઃ ‘દ’ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ । અર્થાત્ દામ્યત ઇતિ । અસ્યાયમાશયઃ-દેવાઃ સંયમં કુર્વન્તુ ઇતિ પ્રજાપતેઃ ઉપદેશઃ । યતો હિ દેવાનાં કૃતે બહવઃ ભોગાઃ સુલભાઃ સન્તિ । અત એવ પ્રજાપતિઃ ઉપદિષ્ટવાન્ યત્ યૂયં સ્વભાવતઃ અદાન્તાઃ, અતઃ યુષ્માભિઃ દાન્તૈઃ ભાવ્યમિતિ ॥

તતઃ મનુષ્યાઃ ભગવન્તં પ્રજાપતિં પ્રાર્થિતવન્તઃ - અસ્માકં કૃતેઽપિ હિતકારકમ્ અક્ષરમ્ ઉપદિશતુ ઇતિ । તદા પ્રજાપતિઃ ‘દ’ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ । અર્થાત્ દત્ત ઇતિ । અસ્યાયમાશયઃ - મનુષ્યાઃ સ્વભાવતઃ લુબ્ધાઃ સન્તિ । અતઃ તે દાનં કુર્વન્તુ ઇતિ પ્રજાપતેઃ ઉપદેશઃ ।

તતઃ અસુરાઃ ભગવન્તં પ્રજાપતિં પ્રાર્થિતવન્તઃ - અસ્મભ્યં હિતકારકમ્ અક્ષરમ્ ઉપદિશતુ ઇતિ । તદા પ્રજાપતિઃ ‘દ’ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ । અર્થાત્ દયધ્વમિતિ । અસ્યાયમાશયઃ - અસુરાઃ સ્વભાવતઃ એવ ક્રૂરાઃ હિંસાદિપરાઃ સન્તિ । અતઃ તે પ્રાણિષુ દયાં કુર્વન્તુ ઇતિ પ્રજાપતેઃ ઉપદેશઃ ।

તતઃ પ્રજાપતિરુવાચ તદેતદેવ દૈવી વાગનુવદતિ દ દ દ ઇતિ । દામ્યત દત્ત દયધ્વમિતિ । એતત્ ત્રયં શિક્ષેત દમમ્ દાનમ્ દયામિતિ । તદેવ એતત્ ત્રયં હિતમ્ ઇચ્છતા જનેન અનુષ્ટેયમ્ ઇતિ ઉપદેશસ્ય સારઃ બોદ્ધવ્યઃ । વસ્તુતસ્તુ માનવાઃ એવ ઉત્તમગુણોપેતાઃ દેવાઃ, લોભપરાયણાઃ મનુષ્યાઃ હિંસાદિદોષદૂષિતાઃ ચ રાક્ષસાઃ ભવન્તિ । અતઃ મનુષ્યૈઃ યથાપ્રકૃતિ યથાકાલં દકારાર્થં સ્વીકૃત્ય ઉત્તમૈઃ ભાવ્યમ્ ઇતિ ભાવઃ ॥

ટિપ્પણી

उपनिषत्सु (उपनिषत् स्त्री. स. ब.व.) उपनिषदोमां संवादरूपेण (संवादस्य रूपम्, तेन - ष.तत्पु.) संवादरूपेण शोभन्ते (शुभ् शोभवुं व. अ. ब.व.) शोभे છે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ નામક ગ્રંથમાં સંગૃહીતઃ (સમ્ + ગ્રહ + ત ક.ભૂ.કૃ.) સંગ્રહાયેલ પ્રજાપતેઃ પ્રજાપતિના, બ્રહ્માના પ્રસ્તૂયતે (પ્ર + સ્તુ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્રયઃ (ત્રિ પું. પ્ર. બ.વ.) ત્રણ આસન્ (અસ્ હા.ભૂ. અ. બ.વ.) હતા. પ્રાર્થિતવન્તઃ (પ્ર + અર્થ + ત કર્તરિ ભૂ.કૃ., પ્રાર્થિતવત્ પ્ર. બ.વ.) પ્રાર્થના કરી અસ્મભ્યમ્ (અસ્મત્ ચ. બ.વ.) અમને, અમારા માટે હિતકારકમ્ (હિતસ્ય કારકમ્ -

ष.तत्पु.) હિત કરનારા, કલ્યાણ કરનારા અક્ષરમ્ (ન ક્ષરતિ ઇતિ અક્ષરઃ જેનો ક્ષર-નાશ થતો નથી તે) અક્ષરને, વર્ણને ઉપદિશતુ (ઉપ + દિશ્ આ. અ. એ.વ.) ઉપદેશ આપો 'દ' ઇતિ પ્રોક્તવાન્ (પ્ર + વચ્ + ક્ત કર્તૃરિ ભૂ.કૃ.) 'દ, એવો અક્ષર કલ્પો દામ્યત (દમ્ આ. મ. બ.વ.) દમન કરો. કુર્વન્તુ (કૃ આજ્ઞા. અ. બ.વ.) કરો. બનાવો. ભોગાઃ ભોગ, ભોગવવા -પાત્ર વસ્તુઓ સુલભાઃ સરળતાથી મળી શકે તેવા ઉપદિષ્ટવાન્ (ઉપ + દિશ્ + ક્ત કર્તૃરિ ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કર્યો સ્વભાવતઃ (અવ્યય) સ્વાભાવિક રીતે અદાન્તાઃ (ન દાન્તાઃ - નજ્ તત્પુ.) દમન ન કરનારા યુષ્માભિઃ તમારા થકી દાનૈઃ (દમ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) દમન કરનારા ભાવ્યમ્ (ભૂ + ય વિધ્યર્થ કૃ.) થવું જોઈએ ભગવન્તમ્ ભગવાનને દત્ત (દા આજ્ઞા. મ. બ.વ.) આપો લુબ્ધાઃ લોભિયાઓ, કંજુસ દયધ્વમિતિ (દય્ આ. મ. બ.વ.) દયા કરો એમ કૂરાઃ કૂર, નિષ્કુર, નિર્દય હિંસાદિપરાઃ (હિંસાદિષુ પરાઃ - સ.તત્પુ.) હિંસા વગેરે કરનારા પ્રાણિષુ (પ્રાણિન્ પું. સ. બ.વ.) જીવોમાં, પ્રાણીઓમાં દૈવી વાક્ દેવતાઓની વાણી અનુવદતિ (અનુ + વદ્ વ. અ. એ.વ.) બોલે છે દ દ દ ઇતિ દ, દ, દ એવું શિક્ષેત (શિક્ષ વિધ્યર્થ. અ. એ.વ.) બોધ આપવો દમમ્ દમનને દાનમ્ દાનને દયામ્ દયાને ઇચ્છતા (ઇષ્ > ઇચ્છત્ વર્ત.કૃ.પુ. તૃ.વિ. એ.વ.) જનેન ઈચ્છા રાખતા માણસ દ્વારા અનુષ્ટેયમ્ (અનુ + સ્થા + ય વિધ્યર્થ કૃ.) અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, આચરવું જોઈએ બોદ્ધવ્યઃ (બુધ્ + તવ્ય વિધ્યર્થ કૃ.) જાણવું જોઈએ વસ્તુતસ્તુ હકીકતમાં તો ઉત્તમગુણોપેતાઃ (ઉત્તમઃ ચાસૌ ગુણઃ - કર્મ., ઉત્તમગુણૈઃ ઉપેતાઃ - તૃ.તત્પુ.) ઉત્તમ ગુણવાળા, ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત લોભપરાયણાઃ (લોભે પરાયણાઃ - સ. તત્પુ.) લોભમાં રત રહેનારા હિંસાદિદોષદૂષિતાઃ (હિંસાદયઃ એવ દોષાઃ - કર્મ., હિંસાદિદૌષેઃ દૂષિતાઃ - તૃ.તત્પુ.) હિંસા વગેરે દોષોથી દૂષિત થયેલા યથાપ્રકૃતિ (પ્રકૃતિમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) પ્રકૃતિ મુજબ, સ્વભાવ પ્રમાણે યથાકાલમ્ (કાલમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) સમય પ્રમાણે, સમય મુજબ દકારાર્થમ્ (દકારસ્ય અર્થમ્ - ષ.તત્પુ.) દ વર્ણનો અર્થ સ્વીકૃત્ય સ્વીકારીને ઉત્તમૈઃ ઉત્તમ ઇતિ ભાવઃ એવો ભાવ છે.

સન્ધિ

અસ્યાયમાશયઃ (અસ્ય અયમ્ આશયઃ.) । કૃતેઽપિ (કૃતે અપિ) । પ્રજાપતિરુવાચ (પ્રજાપતિઃ ઉવાચ) । તદેતદેવ (તત્ એતત્ એવ) । વાગનુવદતિ (વાક્ અનુવદતિ) । તદેવ (તત્ એવ) । વસ્તુતસ્તુ (વસ્તુતઃ તુ) ।

વિશેષ

દ દ દ ઇતિ ।

પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો માટે આ દ એ એક જ ઉપદેશ છે. પરંતુ તે દેવો માટે દામ્યત અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખો, તેમનું દમન કરો, મનુષ્યો માટે દત્ત આપો, દાન કરો અને દાનવો-અસુરો માટે દયધ્વમ્ અર્થાત્ સહુ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરો - એમ ત્રણ અર્થ આપે છે. આ ત્રણ જુદા જુદા અર્થને કહેવા માટે અહીં દ દ દ એમ ત્રણ વાર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે આ રીતે દ વર્ણ તરીકે એકસરખો હોવા છતાં વિવિધ સંદર્ભોમાં તેના અર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ એક અક્ષરનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પમ્ ચિત્વા લિખત ।

(1) પ્રજાપતિઃ કં વર્ણં પ્રોક્તવાન્ ?

(ક) ચ

(ખ) દ

(ગ) મ

(ઘ) પ

(2) દામ્યત ઇત્યસ્ય કઃ અર્થઃ ?

(ક) દ્વેષં કુરુત

(ખ) દમનં કુરુત

(ગ) દાનં કુરુત

(ઘ) દર્શનં કુરુત

(3) दत्त इत्युपदेशः कस्मै प्रदत्तः ?

(क) मनुष्याय (ख) दानवाय (ग) सर्वजनाय (घ) देवाय

(4) दयध्वम् इत्यस्य कः अर्थः ?

(क) दानं कुरुत (ख) ध्यानं कुरुत (ग) दयां कुरुत (घ) दमनं कुरुत

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत।

(1) प्रजापतेः कति पुत्राः ते च के ?

(2) प्रजापतिः देवान् किम् उपदिष्टवान् ?

(3) मनुष्याः स्वभावतः कीदृशाः सन्ति ?

(4) स्वभावतः के क्रूराः सन्ति ?

(5) हितम् इच्छता जनेन किम् अनुष्ठेयम् ?

3. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) प्रस्तुत पाठ कया उपनिषद्भांथी लेवाभां आव्यो छे ?

(2) देवो, मनुष्यो अने दानवोअे प्रजापति पासे शी यायना करी ?

(3) 'द' वर्शना माध्यमथी कया गुणोअो उपदेश करवाभां आव्यो छे ?

(4) मनुष्योअे 'द' वर्शना कयो अर्थ लीधो ? शा माटे ?

(5) देवोअे 'द' वर्शना 'दमन करो' अेवो अर्थ शा माटे लीधो ?

4. सभीक्षात्मक नोंध लभो :

प्रजापतिनो उपदेश द.

12. કઙ્કણસ્ય તુ લોભેન

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતભાષામાં રચાયેલી અને સંસ્કૃતસાહિત્યનું અભિન્ન અંગ બની ગયેલી પ્રાણીકથાઓ આખાય વિશ્વમાં પ્રસરી છે. તેમાં વિષ્ણુશર્મા નામના નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનની રચના મનાતા પંચતંત્ર અને નારાયણ ભટ્ટ નામના નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનની રચના મનાતા હિતોપદેશ નામના બે ગ્રંથોમાં સંગૃહીત પ્રાણીકથાઓ સવિશેષ છે. આ કથાઓમાં ભરપૂર મનોરંજન છે. તે સાથે વાચકમાં વિચક્ષણતા પ્રકટે અને ચતુરાઈ પણ આવે એવા પ્રકારનું સરસ કથાવસ્તુ કલ્પવામાં આવ્યું છે. કથાના વાચન પછી માણસમાં પ્રકટેલી વિચક્ષણતા અને ચતુરાઈ માત્ર રાજકીય કે નીતિશાસ્ત્રને લગતા વ્યવસાયમાં જ ઉપકારક બની ન રહે, પરંતુ વાચકના પોતાના જીવનમાં પણ ગુણાત્મક પરિવર્તન લાવે, એવા પ્રકારનું લક્ષ્ય પણ આ કથાકારોએ રાખ્યું છે.

હિતોપદેશ પ્રસ્તુત પાઠનો સ્રોત છે. નીતિશાસ્ત્રના આ અમરગ્રંથના પ્રારંભમાં આવતી પ્રથમ કથા કે જે લુબ્ધપથિક કથાના શીર્ષકથી જાણીતી બનેલી છે તેને અહીં સંપાદિત કરીને મૂકવામાં આવી છે. એક વૃદ્ધ વાઘ શિકારને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે ત્યાગી અને દાતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની પાસે રહેલા સોનાના કંકણને લેવા માટે કોઈ તો આવો, એવી ટહેલ નાખનાર આ વાઘ પોતાની લોભામણી વાતોમાં નિર્દોષને ફસાવીને શિકાર કરવાની ખેવના ધરાવે છે. છેવટે વાઘની લોભામણી વાતોમાં એક લોભી મુસાફર ફસાય છે અને છેવટે મરણને શરણ થાય છે.

વાઘે આખી જિંદગી પશુઓનો શિકાર કરીને પસાર કરી છે. હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં શિકાર કરવાની તાકાત રહી નથી, તેથી તે કંકણનો લોભ આપીને શિકાર કરવાનું વિચારે છે. એના આ વિચારની પૃષ્ઠભૂમિમાં માણસનું લોભીપણું છે. જાણે-અજાણે અહીં એ વાત ઉપસી આવે છે કે વાઘની લોભામણી વાતોમાં કોઈ પશુ કે પક્ષી ફસાવાનું નથી. ફસાવાની શક્યતા છે તો તે માત્ર માણસની જ છે કેમ કે પશુ-પક્ષીઓ કરતાં માણસમાં વધારે લોભ પ્રવર્તે છે. કથાસાર એ છે કે જો પથિક કંકણના લોભમાં પડ્યો ન હોત, તો તેને પ્રાણ ગુમાવવાનો વારો પણ ન આવ્યો હોત.]

અથ પ્રાસાદપૃષ્ઠે સુખોપવિષ્ટાનાં રાજપુત્રાણાં પુરસ્તાત્ પ્રસ્તાવક્રમેણ પળિડતોઽબ્રવીત્-ભો રાજપુત્રાઃ શૃણુત-

કાવ્ય-શાસ્ત્ર-વિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા ॥ 1 ॥

તદ્ભવતાં વિનોદાય કાક-કૂર્માદીનાં વિચિત્રાં કથાં કથયિષ્યામિ । રાજપુત્રૈઃ ઉક્તમ્ - આર્ય ! કથયતુ । પળિડતઃ ઉવાચ - શૃણુત યૂયમ્ । સમ્પ્રતિ મિત્રલાભઃ પ્રસ્તૂયતે । તત્ર ઇયં પ્રથમા કથા ।

કઙ્કણસ્ય તુ લોભેન મગ્નઃ પઙ્કે સુદુસ્તરે ।

વૃદ્ધ-વ્યાગ્રેણ સમ્પ્રાપ્તઃ પથિકઃ સમ્મતો યથા ॥ 2 ॥

રાજપુત્રાઃ ઋચુઃ - કથમ્ એતત્ ? સોઽબ્રવીત્ - અસ્તિ દક્ષિણારણ્યે એકઃ વૃદ્ધઃ વ્યાગ્રઃ । સઃ સ્નાતઃ કુશહસ્તઃ સરસ્તીરે બ્રૂતે - ભો ભોઃ પાન્થાઃ ! ઇદં સુવર્ણકઙ્કણં ગૃહ્યતામ્ । તતઃ લોભાકૃષ્ટેન કેનચિત્પાન્થેન આલોચિતં યત્ ભાગ્યેન એતત્સમ્ભવતિ । કિન્તુ અસ્મિન્ આત્મસન્દેહે પ્રવૃત્તિઃ ન વિધેયા । યતઃ -

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેઽપિ ન ગતિર્જાયતે શુભા ।

યત્રાસ્તે વિષસંસર્ગોઽમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ 3 ॥

કિન્તુ સર્વત્ર અર્થાર્જનપ્રવૃત્તૌ સન્દેહઃ એવ । તથા ચોક્તમ્-

ન સંશયમ્ અનારુહ્ય નરો ભદ્રાણિ પશ્યતિ ।

સંશયં પુનરારુહ્ય યદિ જીવતિ પશ્યતિ ॥ 4 ॥

તન્નિરૂપયામિ તાવત્ । પ્રકાશં બ્રૂતે - કુત્ર તવ કઙ્કણમ્ ? વ્યાગ્રઃ હસ્તં પ્રસાર્ય દર્શયતિ । પાન્થોઽવદત્-કથં મારાત્મકે

ત્વયિ વિશ્વાસઃ ? વ્યાઘ્રઃ ઉવાચ - શૃણુ રે પાન્થ ! પ્રાગેવ યૌવનદશાયામ્ અહમ્ અતીવ દુર્વૃત્તઃ આસમ્ । અનેક-ગો-માનુષાણાં વધાત્ મે પુત્રાઃ મૃતાઃ દારાશ્ચ । વંશહીનઃ ચાહં જાતઃ । તતઃ કેનચિદ્ધાર્મિકેણ અહમ્ ઉપદિષ્ટઃ - દાનધર્મં ચરતુ ભવાનિતિ । તદુપદેશાત્ ઇદાનીમ્ અહં સ્નાનશીલઃ દાતા વૃદ્ધઃ ગલિતનખદન્તઃ ન કથં વિશ્વાસભૂમિઃ ? મમ ચૈતાવાન્ લોભવિરહઃ યેન સ્વ-હસ્ત-સ્થમ્ અપિ સુવર્ણ-કઙ્કણં યસ્મૈ કસ્મૈચિત્ દાતુમ્ ઇચ્છામિ । ત્વં ચ અતીવ દુર્ગતઃ । તેન તત્તુભ્યં દાતું સયત્નોઽહમ્ । તદત્ર સરસિ સ્નાત્વા સુવર્ણકઙ્કણમ્ ઇદં ગૃહાણ ।

તતો યાવદસૌ તદ્વચઃપ્રીતઃ લોભાત્ સ્નાતું સરઃ પ્રવિષ્ટઃ, તાવન્મહાપઙ્કે નિમગ્નઃ, પલાયિતુમ્ અક્ષમઃ । તં પઙ્કે પતિતં દૃષ્ટ્વા વ્યાઘ્રોઽવદત્ - અહહ ! મહાપઙ્કે પતિતોઽસ્મિ । અતઃ ત્વામ્ અહમ્ ઉત્થાપયામિ । ઇત્યુક્ત્વા શનૈઃ શનૈરુપગમ્ય તેન વ્યાઘ્રેણ ધૃતઃ સ પાન્થોઽચિન્તયત્ -

ન ધર્મ-શાસ્ત્રં પઠતીતિ કારણં

ન ચાપિ વેદાધ્યયનં દુરાત્મનઃ ।

સ્વભાવ એવાત્ર તથાતિરિચ્યતે

યથા પ્રકૃત્યા મધુરં ગવાં પયઃ ॥ 5 ॥

તન્મયા ભદ્રં ન કૃતં યદત્ર મારાત્મકે વિશ્વાસઃ કૃતઃ ઇતિ ચિન્તયન્નેવાસૌ વ્યાઘ્રેણ ધૃત્વા વ્યાપાદિતઃ સ્ત્રાદિતશ્ચ ।

ટિપ્પણી

પ્રાસાદપૃષ્ઠે (પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠમ્, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) મહેલની છત ઉપર સુખોપવિષ્ટાનામ્ (સુખમ્ ઉપવિષ્ટઃ, તેષામ્ - દ્વિ. તત્પુ.) સુખપૂર્વક બેઠેલા પુસ્તાત્ સામે પ્રસ્તાવક્રમેણ (પ્રસ્તાવસ્ય ક્રમઃ - ષ.તત્પુ.) પ્રસ્તાવના ક્રમથી, રજૂઆતના ક્રમપૂર્વક શૃણુત (શ્રુ આ. અ. એ.વ.) સાંભળજો, સાંભળો. કાવ્ય-શાસ્ત્ર-વિનોદેન (કાવ્યં ચ શાસ્ત્રં ચ કાવ્યશાસ્ત્રે - (ઇ.દ્વ.), કાવ્યશાસ્ત્રયોઃ વિનોદઃ - ષ.તત્પુ.) કાવ્ય અને શાસ્ત્રના આનંદથી ગચ્છતિ (ગમ્ > ગચ્છ્ વ. અ. એ.વ.) પસાર થાય છે. ધીમતામ્ બુદ્ધિમાન માણસોનો વ્યસનેન દુર્વ્યસનથી (અર્થાત્ કુટેવોમાં સમય પસાર કરીને) નિદ્રયા ઊંઘ દ્વારા કલહેન ઝઘડા થકી વા અથવા ભવતામ્ (ભવત્ (સર્વનામ્) પું. ષ. બ.વ.) આપના, તમારા વિનોદાય ખુશીને માટે, પ્રસન્નતાને માટે કાક-કૂર્માદીનામ્ (કાકઃ ચ કૂર્મઃ ચ - કાકકૂર્મો, કાકકૂર્મો આદિઃ યેષામ્ તે, તેષામ્ - બહુ.) કાગડા અને કાચબા વગેરેની સમ્પ્રતિ અત્યારે મિત્રલાભઃ (મિત્રાણામ્ લાભઃ - ષ. તત્પુ.) મિત્રલાભ (એ નામનું હિતોપદેશ ગ્રંથનું એક પ્રકરણ) પ્રસ્તૂયતે (પ્ર + સ્તુ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) રજૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે. કઙ્કણસ્ય કંકણ (હાથમાં પહેરવાનો પાટલો કે કડું) ના મગ્નઃ ડૂબેલો પઙ્કે કાઠવમાં સુદુસ્તરે મુશ્કેલીથી તરી શકાય-બહાર આવી શકાય એવા વૃદ્ધ-વ્યાઘ્રેણ (વૃદ્ધઃ ચાસૌ વ્યાઘ્રઃ, તેન-કર્મ.) ઘરડા વાઘે સમ્પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્ત થયેલો પથિકઃ મુસાફર સમ્મૃતઃ મરી ગયો. ઊચુઃ (વચ્ પારો. મૂ. અ. બ.વ.) કહ્યું દક્ષિણારણ્યે દક્ષિણારણ્ય નામના એક વનમાં સ્નાતઃ સ્નાન કરેલો કુશહસ્તઃ (કુશઃ હસ્તે યસ્ય સઃ - બહુ.) જેના હાથમાં કુશ-દર્ભ છે તેવા સરસ્તીરે તળાવના કિનારે બ્રૂતે (બ્રૂ વ. અ. એ.વ.) બોલે છે. પાન્થાઃ ! (સંબોધન) હે મસાફરો ગૃહ્ણતામ્ (ગ્રહ્ કર્મ. આજ્ઞા અ. એ.વ.) ગ્રહણ કરો, લઈ લ્યો લોભાકૃષ્ટેન (લોભાત્ આકૃષ્ટઃ - પં. તત્પુ.) લોભથી આકર્ષાયેલા કેનચિત્ કોઈક પાન્થેન મુસાફરે આલોચિતમ્ જોયું, વિચાર્યું સમ્ભવતિ (સમ્ + મૂ વ. અ. એ.વ.) સંભવે છે. શક્ય છે. આત્મ-સન્દેહે (આત્મનઃ સન્દેહઃ - ષ. તત્પુ.) આત્માને થયેલા સંદેહની બાબતમાં પ્રવૃત્તિઃ ન વિધેયા (વિ + ધા + યત્ વિધ્યર્થ કૃ.) પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ નહિ. અનિષ્ટાત્ (ન ઇષ્ટમ્, તસ્માત્ - નજ્ તત્પુ.) અનિષ્ટ - ન ઈચ્છેલા ઇષ્ટલાભે (ઇષ્ટસ્ય લાભઃ, તસ્મિન્ - ષ. તત્પુ.) ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ-લાભની બાબતમાં ગતિઃ જાયતે (જન્ વ. અ. એ.વ.) ગતિ થાય છે શુભા કલ્યાણકારી વિષસંસર્ગઃ (વિષેણ સંસર્ગઃ - ત્. તત્પુ.) વિષનો સંસર્ગ અમૃતમ્ અમૃત મૃત્યવે મરણને માટે અર્થાર્જનપ્રવૃત્તૌ

(અર્થસ્ય અર્જનમ્ ષ. તત્પુ.), (અર્થાર્જનસ્ય પ્રવૃત્તિઃ - ષ તત્પુ.) અર્થ-પૈસા કમાવવાની પ્રવૃત્તિમાં સંશયમ્ અનારુહ્ય અનારુહ્ય (આ + રુહ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ., ન આરુહ્ય - ન. તત્પુ.) સંશય-સાહસ-જોખમ ખેડ્યા વગર ભદ્રાણિ કલ્યાણકારક આરુહ્ય (આ + રુહ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ચઢીને, ખેડીને જીવતિ (જીવ્ વ. અ. એ.વ.) જીવે છે નિરુપયામિ (નિ + રૂપ્ વ. અ. એ.વ.) ધ્યાનપૂર્વક જોઉં છું, નિરૂપું છું પ્રકાશમ્ સંભળાય એવી રીતે, ઊંચેથી (આ ક્રિયાવિશેષણ છે. બીજા સાંભળી શકે એ રીતે બોલવાની ક્રિયા માટે પ્રકાશં બૂતે એવો પ્રયોગ થાય છે.) પ્રસાર્યં (પ્ર + સૂ + પ્રે. + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ફેલાવીને દર્શયતિ (દૃશ્ (પ્રે.) વ. અ. એ.વ.) દેખાડે છે. મારાત્મકે (મારઃ આત્મા યસ્ય સઃ, તસ્મિન્ - બહુ.) ત્વયિ હિંસક એવા તારા વિશે શૃણુ (શૃ આ. મ. એ.વ.) સાંભળ યૌવનદશાયામ્ (યૌવનસ્ય દશા, તસ્યામ્ - ષ.તત્પુ.) યુવાનીની અવસ્થામાં દુર્વૃત્તઃ ખરાબ વર્તનવાળો, ખરાબ આચરણ કરનાર આસમ્ (અસ્ હ્ય. ડ. એ.વ.) હતો. અનેક-ગો-માનુષાણામ્ (ગાવઃ ચ માનુષાઃ ચ ગોમાનુષાઃ ઇ.દ્વ. । અનેકે ચામી ગોમાનુષાઃ, તેષામ્ - કર્મ.) અનેક ગાયો અને માણસોનો વધાત્ વધ કરવાને કારણે મે મારી દારાઃ પત્ની (દારાઃ શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે.) વંશહીનઃ (વંશેન હીનઃ - તૂ.તત્પુ.) વંશ વગરનો, સંતાન વગરનો જાતઃ થઈ ગયો. કેનચિત્ કોઈકે ઉપદિષ્ટઃ (ઉપ + દિષ્ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કર્યો દાન-ધર્મમ્ (દાનમ્ એવ ધર્મઃ, તમ્ - કર્મ.) દાન-ધર્મને ચરતુ (ચર્ આ.અ.એ.વ.) આચરણ કરો તદુપદેશાત્ (તસ્ય ઉપદેશઃ - તસ્માત્, ષ.તત્પુ.) તેના ઉપદેશથી સ્નાનશીલઃ (સ્નાનં શીલં યસ્ય સઃ - બહુ.) સ્નાનથી પવિત્ર થયેલો દાતા (દાતૃ પું. પ્ર. એ.વ.) આપનાર ગલિતનખદન્તઃ (નખાઃ ચ દન્તાઃ ચ (ઇ.દ્વ.), ગલિતાઃ નખદન્તાઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) ગળી ગયા છે નખ અને દાંત જેના એવો વિશ્વાસ-ભૂમિઃ (વિશ્વાસસ્ય ભૂમિઃ - ષ.તત્પુ.) વિશ્વાસનું સ્થળ, વિશ્વાસુ ઇતાવાન્ આટલો લોભવિરહઃ (લોભાત્ વિરહઃ - પં.તત્પુ.) લોભથી વિરહ, લોભ વગરનો સ્વ-હસ્ત-સ્થમ્ (સ્વસ્ય હસ્તઃ, (ષ.તત્પુ.) સ્વહસ્તે તિષ્ઠતિ ઇતિ - ઉપ. તત્પુ.) પોતાના હાથમાં રહેલા યસ્મૈ કસ્મૈચિત્ જે કોઈને, ગમે તેને દાતુમ્ (દા + તુમ્ હે.કૃ.) આપવા માટે દુર્ગતઃ દુર્ગતિને પામેલો સયત્નઃ (યત્નેન સહ - બહુ.) પ્રયત્નશીલ, પ્રયત્નવાળો સરસિ સરોવરમાં સ્નાત્વા (સ્ના + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) નહાઈને સંગૃહાણ (સમ્ + ગ્રહ્ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) લઈ લે તદ્-વચઃપ્રીતઃ (તસ્ય વચઃ (ષ.તત્પુ.), તદ્વચસા પ્રીતઃ - તૂ.તત્પુ.) તેના કહેવાથી ખુશ થયેલો સરઃ (સરસ્ નપું. દ્વિ. એ.વ.) સરોવરમાં પ્રવિષ્ટઃ પ્રવેશ્યો તાવત્ તેવો જ મહાપદ્મકે ઊંડા કાદવમાં નિમગ્નઃ (નિ + મસ્જ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) ડૂબી ગયો પલાયિતુમ્ (પરા + અય્ + તુમ્ હે.કૃ.) નાસી જવા માટે અક્ષમઃ અસમર્થ પતિતમ્ (પત્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) પડેલાને અહહ ! અરે રે ઉત્થાપયામિ (ઉત્ + સ્થા + (પ્રે.) + વ. ડ. એ.વ.) ઊભો કરું છું. શનૈઃ શનૈઃ ધીરે ધીરે ઉપગમ્ય (ઉપ + ગમ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) પાસે જઈને ધૃતઃ પકડાયેલો અચિન્તયત્ (ચિન્ત્ હ્ય. અ. એ.વ.) વિચારવા લાગ્યો ધર્મશાસ્ત્રમ્ ધર્મશાસ્ત્રને કારણમ્ કારણે દુરાત્મનઃ દુષ્ટ માણસનો અતિરિચ્યતે (અતિ + રિચ્ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) આગળ વધી જાય છે. પ્રકૃત્યા કુદરતી રીતે ભદ્રમ્ કલ્યાણકારક, સારું કૃતમ્ કર્યું ઇતિ ચિન્તયન્ (ચિત્ + શત્ વર્ત.કૃ.) એવું વિચારતો ધૃત્વા (ધૃ + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) પકડીને વ્યાપાદિતઃ (વિ + આ + પદ્ (પ્રે.) + ત ક.ભૂ.કૃ.) મારી નખાયો ખાદિતઃ (ખાદ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) ખવાઈ ગયો.

સન્ધિ

પણ્ડિતોઽબ્રવીત્ (પણ્ડિતઃ અબ્રવીત્) । કાલો ગચ્છતિ (કાલઃ ગચ્છતિ) । વિષ્ણુશર્માઉવાચ (વિષ્ણુશર્મા ઉવાચ) । સોઽબ્રવીત્ (સઃ અબ્રવીત્) । ઈકો વૃદ્ધો વ્યાગ્રઃ (ઈકઃ વૃદ્ધઃ વ્યાગ્રઃ) । અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેઽપિ (અનિષ્ટાત્ ઇષ્ટલાભે અપિ) । ગતિર્જાયતે (ગતિઃ જાયતે) । યત્રાસ્તે (યત્ર આસ્તે) । વિષસંસર્ગોઽમૃતં તદપિ (વિષસંસર્ગઃ અમૃતમ્ તત્ અપિ) । ચોક્તમ્ (ચ ઉક્તમ્) । નરો ભદ્રાણિ (નરઃ ભદ્રાણિ) । પુનરારુહ્ય (પુનઃ આરુહ્ય) તનિરૂપયામિ (તત્ નિરૂપયામિ) । વ્યાગ્રો હસ્તમ્ (વ્યાગ્રઃ હસ્તમ્) । પાન્થોઽવદત્ (પાન્થઃ અવદત્) । વ્યાગ્ર ઉવાચ (વ્યાગ્રઃ ઉવાચ) । દારાશ્ચ (દારાઃ ચ) । ચાહમ્ (ચ અહમ્) । કેનચિદ્ધાર્મિકેણ (કેનચિત્ ધાર્મિકેણ) । ચૈતાવાન્ (ચ ઇતાવાન્) । કસ્મૈચિદ્દાતુમ્ (કસ્મૈચિત્ દાતુમ્) । સયત્નોઽહમ્ (સયત્નઃ અહમ્) । તતો યાવદસૌ (તતઃ યાવત્ અસૌ) । વ્યાગ્રોઽવદત્ (વ્યાગ્રઃ અવદત્) । પતિતોઽસિ (પતિતઃ અસિ) । શનૈરુપગમ્ય (શનૈઃ ઉપગમ્ય) । સ પાન્થોઽચિન્તયત્ (સઃ પાન્થઃ અચિન્તયત્) । પઠતીતિ (પઠતિ ઇતિ) । ચાપિ (ચ અપિ) । સ્વભાવ ઇવાત્ર (સ્વભાવઃ ઇવ અત્ર) । તથાતિરિચ્યતે (તથા અતિરિચ્યતે) । ચિન્તયન્નેવાસૌ (ચિન્તયન્ એવ અસૌ) । ખાદિતશ્ચ (ખાદિતઃ ચ) ॥

1. यथास्वं विकल्पम् चित्वा लिखत ।

- (1) धीमताम् कालः केन प्रकारेण गच्छति ?
(क) व्यसनेन (ख) कलहेन (ग) काव्यशास्त्रविनोदेन (घ) क्रीडाविनोदेन
- (2) इदं गृह्यताम् ।
(क) सुवर्णकङ्कणम् (ख) ताम्रकङ्कणम् (ग) लोहकङ्कणम् (घ) रजतकङ्कणम्
- (3) महापङ्के निमग्नः कः पलायितुम् अक्षमः ?
(क) व्याघ्रः (ख) पथिकः (ग) काकः (घ) कूर्मः
- (4) महापङ्के पतितं पथिकम् उत्थापयितुं कः कथयति ?
(क) वृद्धव्याघ्रः (ख) शशकः (ग) शृगालः (घ) राजपुत्रः

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

- (1) मूर्खाणां कालः केन प्रकारेण गच्छति ?
- (2) वृद्धव्याघ्रः सरस्तीरे किम् अब्रवीत् ?
- (3) लोभाकृष्टेन पान्थेन किम् आलोचितम् ?
- (4) व्याघ्रः केन कारणेन वंशहीनः जातः ?

3. मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) संदेहनी बाबतभां मुसाफर शुं विचारे छे ?
- (2) मुसाफरने कादवभां भूपेलो जोधने वाधे शुं कहुं ?
- (3) पाठभांथी भणतो बोध तमारा शब्दोभां लपो.

4. समीक्षात्मक नोंध लपो :

- (1) वाधनी यतुरार्ध
- (2) लोभवृत्तिनुं परिशाम

5. असंदर्भ समजावो :

- (1) न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
- (2) कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

13. અનપરાદ્યા અત્રભવતી

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતસાહિત્ય જગતમાં સૌથી પ્રાચીન નાટ્યકાર તરીકે મહાકવિ ભાસ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કુલ તેર નાટ્યકૃતિઓ રચી છે, જેને ભાસનાટક્યક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નાટકોમાંથી બે રામકથા ઉપર, છ મહાભારતકથા ઉપર, એક કૃષ્ણકથા ઉપર, બે ઉદયનકથા ઉપર અને બે કલ્પિતકથા ઉપર આધારિત છે. રામકથા ઉપર આધારિત નાટકો (1) અભિષેકનાટકમ્ અને (2) પ્રતિમાનાટકમ્ નામે છે. પ્રસ્તુત નાટ્યાંશ પ્રતિમાનાટકમ્માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિમાનાટકમ્નું કથાવસ્તુ રામના વનવાસથી લઈને તેમના પુનઃ રાજ્યાભિષેક સુધીની કથાને આવરી લે છે. એ ધ્યાનપાત્ર છે કે વાલ્મીકિના રામાયણમાં આ કથાવસ્તુ જે રીતે આલેખિત છે, તેમાં મહાકવિ ભાસે કેટલાક મૌલિક ફેરફાર કર્યા છે. તે મુજબ રામના વનગમન બાદ મોસાળ ગયેલો ભરત અયોધ્યામાં પાછો ફરે છે. ભરતને દશરથના મૃત્યુના સમાચાર આપવા માટે અહીં ભાસે એક સુંદર પરિકલ્પના કરી છે. ભરત અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં તેને નગરની બહાર બનાવેલા પ્રતિમાગૃહમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ પ્રતિમાગૃહમાં પૂર્વજોની પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે, જેમાં દિલીપ, રઘુ અને અજની સાથે સાથે દશરથની પ્રતિમા પણ છે. આ પ્રતિમા-દર્શન કરાવીને ભરતને દશરથના મૃત્યુની જાણ કરાય છે. આમ, કવિએ પ્રતિમાગૃહનું જે આ દૃશ્ય રચ્યું છે, તેના ઉપરથી આ કૃતિને પ્રતિમાનાટક શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રતિમાનાટકમાં મહાકવિ ભાસે બીજા પાત્ર અનેક પરિવર્તનો કર્યાં છે. તેમાં રામને ચૌદ વરસના વનવાસની માગણી કરનાર કૈકેયીના પાત્રના ઉદાત્તીકરણનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં કૈકેયીએ દશરથ પાસે રામના વનવાસની જે માગણી કરી હતી, તેની પાછળના એક નવા જ કારણની કવિએ પરિકલ્પના કરી છે. તે મુજબ શ્રવણના પિતાનો પુત્રવિયોગરૂપી શાપ અલ્પકાળમાં ભોગવાઈ જશે, એમ વિચારીને કૈકેયીએ રામના વનવાસની માગણી કરી હતી. આમ દર્શાવીને મહાકવિ ભાસે કૈકેયીના પાત્રનું ઉદાત્તીકરણ કર્યું છે.]

સુમન્ત્ર: - કુમાર,

કુતઃ ક્રોધો વિનીતાનાં લજ્જા વા કૃતચેતસામ્ ।

મયા દૃષ્ટં તુ તચ્છૂન્યં તૈર્વિહીનં તપોવનમ્ ॥

ભરત: - ક્વ ગતા ઇતિ શ્રુતાઃ ।

સુમન્ત્ર: - અસ્તિ કિલ કિષ્કિન્ધા નામ વનૌકસાં નિવાસઃ । તત્ર ગતાઃ ।

ભરત: - હન્ત, અવિજ્ઞાતપુરુષવિશેષાઃ ખલુ વાનરાઃ । દુઃખિતાઃ પ્રતિવસન્તિ ।

સુમન્ત્ર: - તિર્યગ્યોનયઃ અપિ ઉપકૃતમવગચ્છન્તિ ।

ભરત: - તાત, કથમિવ ।

સુમન્ત્ર: - સુગ્રીવો ભ્રંશિતો રાજ્યાદ્ ભ્રાતા જ્યેષ્ઠેન વાલિના ।

હતદારો વસન્શૈલે તુલ્યદુઃખેન મોક્ષિતઃ ॥

ભરત: - કથં તાત તુલ્યદુઃખેન નામ ।

સુમન્ત્ર: - (આત્મગતમ્) હન્ત, સર્વમુક્તમેવ મયા । (પ્રકાશમ્) કુમાર, ન ખલુ કિઞ્ચિત્ । ઐશ્વર્યભ્રંશતુલ્યતા મમ અભિપ્રેતા ।

ભરત: - તાત, કિં ગૂહસે । સ્વર્ગ ગતેન તાતપાદમૂલેન શાપિતઃ સ્યાઃ, યદિ સત્યં ન બ્રૂયાઃ ।

સુમન્ત્ર: - કા ગતિઃ । શ્રૂયતામ્,

વૈરં મુનિજનસ્યાર્થે રક્ષસા મહતા કૃતમ્ ।

સીતા માયામુપાશ્રિત્ય રાવણેન તતો હતા ॥